१०६
―
७

106
―
7

अथ

ग्रन्थनामः-	पूर्व "मीमांसाभाष्यम्"	
कर्तृनामः-	"शबरस्वामी"	
विषयः-	'मीमांसा'	

Purva Mimasa Bhasyam.

813

१०६
―
७

अथ

मीमांसाभाष्यम्

१०५
७

मीमांसाभाष्यनवमाध्यायपत्रा ॥ ८० ग्रंथ २२२५ ॥ ३ ॥ ९

[redacted]

106
7

शबरस्वामिप्रणीतम्

॥श्रीगणेशाय नमः॥ यस्तु कर्म्मप्रधानं तद्द्वितीयेनार्हतां तस्य द्रव्येषु संस्कारस्तत्प्रयुक्तस्तदर्थत्वात्॥ ॥अथ
प्रथमाध्याये विशेषातिदेशलक्षणं वृत्तं। ऊह इदानीं ऊहलक्षणं वर्त्तयिष्यामः॥ त्रिविध ऊहः॥ मंत्रसामसंस्कारविष
यः॥ स ऊहः प्राधान्येन वक्ष्यते। अन्यदपि किंचिदुपोद्घातेन प्रसंगेन च। आदितस्तावयमर्थश्चिंत्यते लक्षणसिद्ध्यर्थं।
अग्निहोत्रं चरुर्दर्शपूर्णमासौ ज्योतिष्टोमश्चोदाहरणं। तत्र पृथक् धर्म्माः समाम्नाताः। तेषु संशयः। किं ते अपूर्वप्र
युक्ताः उत यजिप्रयुक्ता इति। अपूर्वप्रयुक्तेषु सत्सु ऊहः सिध्यति। यजिप्रयुक्तेषु तु संकरो धर्माणां। कथमिव। सर्वे हि ते य
जतयः। यजतिसामान्येन यजतिशब्दवाच्ये धर्म्मा विधीयमानाः सर्वत्र भवितुमर्हंति। अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु तदीयवि
शेषे विधीयमानात्तत्रास्मिन्नपि तदीयविशेषाणां न भविष्यंतीति तस्मात्तत्रोहः सिद्धो भवति। नन्वेतत्सर्वं सप्तमे विचा
रितं। निर्णीतं च। उच्यते। पुनस्तदेव स्मार्यते। उत्तरचिंतां विवक्षया। अथवा तत्र योऽर्थो नोक्तस्तं विवक्षयेदमुच्यते।
दृष्टासौ। तस्य द्रव्येषु संस्कारस्तत्प्रयुक्तस्तदर्थत्वादिति। एतेन च ऊहप्रयोजनमूहं विवक्षता। एवं हि स सिध्यति॥ तत्रैतत्स्यो राम
दं। नैतेन तत्र प्रयोजनमिति। तत्र हेतावतीस्थिता। किंप्रति प्रकरणं नियता धर्म्मा उत सर्वे सर्वत्रेति। इदं पूर्वप १
त

युक्तत्वे यजिप्रयुक्तत्वे वा सिद्ध्यति न द्रव्यसंस्कारस्य। पूर्वार्थत्वे तत्त्विह सिद्धं तत्रापूर्वप्रयुक्तत्वसिद्धौ व्यवहार
र्थमस्य चिंतनमुपादीयते। तस्मादपुनरुक्तं। अथवान्यामेव चिंतामिह वक्ष्यामः। किं यजिनिमित्ता धर्म्मा अपूर्वप्र
युक्ताः। उतापूर्वनिमित्ता अपूर्वप्रयुक्ताश्चेति। इदानीं तु यजिप्रयुक्ता अपूर्वप्रयुक्ता वेति चिंत्यते। किं तावत्प्रा
प्तं। यजिप्रयुक्ता इति। कुतः। यजिशब्देन हि कर्त्तव्यतायामभिसंबंधात्। एवं यागं कुर्यात्। एवं यागेन कुर्वीत। इति
एवं प्राप्ते ब्रूमः। यजर्थस्य यत्कार्यं तत्प्रधानं तद्धि कर्त्तव्यतया बोध्यते। यच्च कर्त्तव्यतान्तैर्वेति कर्त्तव्यता। अथ य
दुक्तं यजतिशब्देनाभिसंयोगो धर्म्माणामिति तदुच्यते। तस्य द्रव्येषु यजतौ वा यः संस्कारः स तत्प्रयुक्तः। अपूर्वप्रयु
क्तेः। तदर्थत्वाद्यजतेः॥ द्रव्याणां तु तद्दीयत्वेन धर्मैरभिसंबंधः। न स्वेनात्मना। नहि धात्वर्थस्य च धर्म्माणां सं
रस्पर्शेण कांक्षा विद्यते। प्रत्ययार्थेन हीति कर्त्तव्यताकांक्ष्यते। कर्त्तव्यं कृप्यमिति। नेयजिः कीदृक्षा इति। तस्मा
द्यत्कर्त्तव्यं तस्यैवेति कर्त्तव्यतया संबंधः। अपूर्वं च तत्र। तस्मादपूर्वप्रयुक्ता इति॥ एवं वा॥ एते षड्वोदाहरणाभ
वंति चिंत्यते। किं यजिनिमित्ता धर्मा अपूर्वप्रयुक्ता उतापूर्वप्रयोजकं निमित्तं त्वेवेति। किं प्राप्तं। यजिर्निमित्तं पूर्वप्र

२ योजकमिति। कुतः। नैष्कस्य प्रयोजकत्वं निमित्तभावश्चोपपद्यते। यदर्थं हि क्रियन्ते धर्मास्तत्प्रयोजकं यस्मिन्स
ति क्रियन्ते तन्निमित्तं। न चैकस्मिन्नुभावेवापूर्वे भवतीति विप्रतिषिद्धत्वात्। अन्यादिवचनव्यक्तिरपूर्वार्थेषु। अन्या
वापूर्वं प्रतीति। यन्निमित्तत्वे तत्राद्येव कल्पते। एवं यागेन कुर्यादिति यागे सत्यपूर्वस्योपकारकाणि अस
त्यनुपकारकाण्यंगानीति तस्माद्यद्गिन्निमित्तमपूर्वं तत्प्रयोजकमिति॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः॥ यत्रकर्मप्रधानं यत्रते
कार्यं तद्धि फलवत्क्रियते। तदीयेषु द्रव्येषु यजतेरन्वयः संस्कारः सोऽपूर्वप्रयुक्तः तदर्थास्त इति कृत्वा क्रियन्ते। न यज्ञ
र्थेन तेषामभिसंबंधः। प्रयोगवचनेनैते प्रत्ययार्थेन संबध्यन्ते। न हि साकांक्षो धात्वर्थः तस्मादपूर्वप्रयुक्ताः
अपूर्वनिमित्ताश्चाय उक्तं। अपूर्वस्य प्रयोजकत्वं निमित्तभावश्चानोपपद्यते। वचनव्यक्तिभेदादिति। तत्रोच्यते॥
प्रयोजकत्वं वा वानिक्तं। निमित्तभावश्च नैव वचनाद्भविष्यतीति। यद्धि येन प्रयुज्यते भवति तत्तस्य निमित्तं यथा
रामपोषकस्यारामो वेतनदाने प्रयोजको निमित्तं च। आरामे सति तस्मै वेतनं दीयते। वेतनसंबंधेन चा राम
रामं रक्षितं। तस्माद्धर्माणामपूर्वमेव प्रयोजकं निमित्तं चेति। संस्कारे युज्यमानानां तादर्थ्यात्तत्प्रयुक्तं स्यात् तादर् २

र्शपूर्णमासौ प्रतिसमामनंति प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहंति। प्रोक्षिताभ्यां पिनष्टि इति। तत्र
समर्थः सांशयिकः। किं प्रोक्षणं हंतिपिषिप्रयुक्तमुतापूर्वप्रयुक्तमिति किं प्राप्तं संस्कारे हंतिपिष्याख्यप्रयुज्या
मानस्य प्रोक्षणस्यातत्प्रयुक्तता स्यात्संस्कारप्रयुक्तं। संसंस्कारो हि हंतिपिषिभ्यां कृत एतत्प्रयुक्ततेति। तादर्थ्या
न्। यद्धि येन कर्तव्यं भवति तत्तस्य प्रयोजकं। यच्च पूर्वमनेन क्रियते तत्तस्यापूर्वं प्रयोजकं। यदि हंतिपिषीत
नस्तौ प्रयोजकौ प्रकरणाच्चापूर्वं कर्तव्यं गम्यते। वाक्याद्धंतिपिषी। वाक्यं च प्रकरणाद्बलीय इति। ननु हंतिपि
ष्योः क्रियमाणमपूर्वार्थं भविष्यति तच्च प्रकरणं च वाक्यं चोभयमप्यनुग्रहीष्यते। उच्यते। न शक्यमुभयमनु प्र ६
ग्रहीतुं। न प्रकरणसमाम्नायमात्रेण प्रकरणाद्वर्तोऽर्थे न समाम्नातमिति गम्यते। प्रकरणसमाम्नानादप्र
सक्ते नैकवाक्यता भवति ततस्तादर्थ्यमवगम्यते। इह तु प्रत्यक्षाभ्यां हंतिपिषिभ्यां प्रोक्षणस्यैकवाक्यता सा।
प्रसक्ते नैकवाक्यतां परो द्वौ बाधेते। न च ताभ्यां विसदृशैकवाक्यता स्यात्। यद्येकेनैकवाक्यता तदा नेनानि दे २
वाक्योक्तस्य नान्येनाप्येकवाक्यता कल्पते। तस्मात्प्रसक्ते नैकवाक्यताभावात्तेनापूर्वार्थं प्रोक्षणमाहान

म.न. न्तु हंति पिषी अपूर्वार्थौ तदर्थं च प्रोक्षणं तस्मादपूर्वस्योपकारकमिति। उच्यते भवति प्रनाद्योपकारकं न त्वपूर्वप्रयु
२ क्तं द्विविधं ह्यंगं च अंगस्योपकारकं भवति। किंचिदपूर्वस्यैतदंगं विशिष्टमित्यनेन कारणेनांगेन संबध्यते। किंचिदन
पेक्ष्यैवापूर्वसंबंधं स्वरूपेणैव कारणेन संबध्यते। यदपूर्वसंबंधं कारणत्वेनोपादाय धर्म्मजातमंगविशेषेण
संबध्यते तदपूर्वप्रयुक्तं भवति। ताहृत्रां च विद्यताव र्थातिरेकत्का यपि न्वेऊहितयं भवति। यत्र पुनः स्वरूपमंगस्य धर्म्मे न
संबंधे कारणं भवति तत्स्वरूपप्रयुक्तं। तत्र यद्यपि तेन धर्म्मेण तापूर्वसाध्यते तत्र साध्यमानमपूर्वेन धर्म्मी
स्य प्रयोगहेतुभूतं भवति न तत्प्रयोजकं तस्य स्वरूपं विघतत्तेन धर्म्मः प्रयुज्यते। तत्र वितताव र्थातिरेकरूपा भावा
द्धेतो नावकल्प्यते। एवं सति वाक्यान्निर्णयः यदि कार्यमपूर्वस्य कारणं तावद्दतितताऽपूर्वप्रयुक्तं मथांगस्य ततोगप्र
युक्तौ तत्रोक्तं प्रकरणादपूर्वप्रयुक्तं स्याद्वाक्यात् लिंगप्रयुक्तेति। तस्माद्धंति पिषिप्रयुक्तं प्रोक्षणमिति यत्र यत्र हंति पिषी
प्रयुज्येते तत्र तत्रैवं धर्म्मको भवत इति॥ ॥तेन त्वर्थे नयत्नस्य संयोगात धर्म्मसंबंधस्तस्माद्यत्प्रयुक्तं स्या। तं स्व राम
रस्य तदर्थत्वात्। तत्राह्नः पक्षं यावत्तेपति। न त्वेतौस्ति। इति पिषिप्रयुक्ते प्रोक्षणमिति। तेन त्वर्थे न हंति नापि पिषिणा व ३

यस्मादपूर्वस्य संयोगस्तस्मात्तस्य प्रोक्षणसंबंधः॥ अपूर्वसाधनविशेषकारितः प्रोक्षणसंस्कारेण संबंधः
न हंतिपिषिकारितः। कथं निःप्रयोजनौ हंतिपिषी यदि तत्प्रयुक्तं प्रोक्षणं तदपि निःप्रयोजनमतो न तत्प्रयुक्तं। आ
ह। अपूर्वस्योपकारकौ हंतिपिषी न निःप्रयोजनाविति। उच्यते। न प्रोक्षणस्यापूर्वस्य कश्चिदस्ति संबंधः। यदि प्रो
क्षणं न क्रियते न हंतिपिषी अपूर्वस्य साधनभावं न गच्छतः। तस्माद्यद्यपि हंतिपिषी अपूर्वस्योपकारकौ तथापि ताभ्यां
संबध्यमानं प्रोक्षणमनर्थकमेव। अथोच्येत॥ यदर्थं हंतिपिषी उपादीयेते तत्प्रोक्षणेन संबध्येत। अतः कर्तुं नान्यथेति।
उच्यते। नैवंजातीयकः शास्त्रेऽस्तीति न चाह॥ अयमेव वक्राह एतमर्थमभिवदतीति। कथं प्रोक्षिताभ्यामवहंतिप्रोक्षिता
भ्यामपि न पिष्टिरिति यद्धंतिपिषिभ्यां क्रियते तत्प्रोक्षणसंबंधाभ्यामिति हंतिपिषिकार्येण प्रोक्षणं संबध्यते। न ताभ्यामिति। उच्य
नैतदेवं। यदि यद्धंतिपिषिभ्यां क्रियते तत्प्रोक्षणेनाभिसंबध्यते। संबंध एव प्रोक्षणस्य न स्यात्। तद्धिताभ्यामभिनिर्वर्त्यते। कि
मपरं तत्प्रोक्षणमभिनिवर्त्यते। अथ प्रोक्षिताभ्यामपूर्वं पूर्वं क्रियते इत्यस्ति संबंधः। न तर्हि हंतिना पिषिणा वा॥ अथ तत्सं
बंधोऽपि उत्पद्यते। अनेकसंबंधे वाक्यं भिद्येत। तस्माद्धंतिपिषिभ्यां प्रोक्षणं संबध्यमानमप्रयोजनमिति प्रकरणादप

रा०७
४

वैणसंबध्यते। नन्वेवं हंतिप्रोक्षिसंबंधोनावकल्पेत। अत्र कल्पिष्यत इति ब्रूमः। कथमिहावघातं प्रति यत्नमान
स्यक्षर्यं निष्पद्यते अवहंतिरूपं तंडुलनिर्वृत्तिश्चाप्रोक्षणाद्याश्चापूर्वभावना विशेषः। तंडुलनिर्वृत्तिरप्यपूर्वोपकारः। सोवहं
तिक्रियया विशिष्टतः। तेन प्रोक्षणस्य संबंधः। यद्यप्यवहंतिरूपेण संबध्यमाने प्रोक्षणेऽकृतासंबंधो भवति तथा
पितत्रनिः प्रयोजनत्वाल्लक्षणैवाश्रीयते। लक्षणा हि प्रसक्ता सा। अदृष्टकल्पनायाज्यायसी। न चैवं हंतिरार
दुपकारकोपूर्वनिःपादयति। दृष्टमुपकारं कुर्वन्नादृष्टं न सामर्थ्येन समीचीनं करोतीति गम्यते। यद्यपि वनिष्पाद
यंत्तथाप्युपकारेण संबध्यमानं प्रोक्षणं केवलावहंतिसंबंधेना नर्थकमेवस्यात्। अतोवहंतिलक्षितेनोपका
राम रविशेषेणास्य संबंधः। तस्मादनवहंतिरपि पर्यवायीपन्नसन्नचप्रोक्षणं भवत्येव यथा नखनिर्भिन्ने चरौ नखेषु
तस्मादपूर्वप्रयुक्तएवंजातीयको धर्म इति॥ ॥ एवं वा। अस्तिज्योतिष्टोमस्तत्रेदं समाम्नायते। यावत्या वा वाक्कामि
यते तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयात्। तमंद्रप्रायणीयायां मंद्रतरमातिथ्यायामुपांशूपसत्स्विति। तत्रायमर्थः। सांत्रा राम
पिकः किं परमापूर्वप्रयुक्ता एते धर्मा उत दीक्षणीयाद्यपूर्वप्रयुक्ता इति किं प्राप्तं। परमापूर्वसंस्कारे दीक्षणीयाद्यपूर्वे ४

युज्यमानस्याप्यधर्मस्य परमापूर्वार्थत्वाद्दीक्षणीयादीनां परमापूर्वार्थत्वं स्यात्। परमापूर्वं हि फलवत्।
यत्कर्तव्यतयाभिसंबध्यते तद्धर्मैरभिसंबध्यते। नांगापूर्वं निःप्रयोजनं हि तदिति॥ ॥तेन त्वर्थेन यज्ञस्य संयो
गाद्धर्मसंबंधस्तस्माद्यज्ञप्रयुक्तं स्यात्संस्कारस्य तदर्थत्वात्॥ तेन त्वर्थेन दीक्षणीयादिना यस्मात्परमापूर्वस्य सं
बंधस्तस्मात्परमापूर्वमेवंजातीयकेन धर्मेण धर्मवत्। तस्माद्यज्ञप्रयुक्तमेवंजातीयकं धर्मजातं तथा[illegible]तिः
त्राद्धेभवति उत्तरस्मिन्नपि लक्षणं स्यात्। न च प्रायणीयाद्यपूर्वं निःप्रयोजनं ज्योतिष्टोमस्य हि तदुपकारकं न च त
द्विना एवंजातीयकेन धर्मेण प्रायणीयाद्यपूर्वं सिद्धमेव हंति पिष्टवत्। यदुच्यते। विनैव धर्मेण तदपूर्वं निष्पत्ति।
तत्र उक्तः। तदपि यदपूर्वं शब्दादेवावगम्यते सोऽपि प्राकृताच्छब्दान्न प्रमाणान्तरेणोपसंख्यायते। एवंजातीय
केन शब्दप्रमाणकेनैवच्छेद्यो हि तदस्मात्प्रमाणं शब्दः प्रायणीयाद्यपूर्वस्योपकारकमिमं धर्ममाह।
न परमापूर्वस्य वचनप्रामाण्यात्। एवं चापरमापूर्वं निष्पन्नेऽरज्जस्य विनाशि चावाच्य धर्मः प्रतिष्ठितो न पर
मापूर्वं संक्रमिष्यति। एवमपि प्रयोजनसामर्थ्यं तस्मादेवंजातीयकं धर्मजातमगापूर्वप्रयुक्तमेवेति

किंमदतिप्रयोजनं इतरस्मिन्निनरस्मिन्वापक्षइति। उच्यते। अत्रेमे ये समाम्नायन्ते त्रैयातवीयादीष्टयो
५ याभवदानीति यदि परमार्थं प्रयुक्ता एवं जातीयको धर्म्मो तैस्तु तस्तस्योपकारविशेषे निवद्धइति तत्कार्यापन्नाये
त्रैयातवीयायां भविष्यति॥ अथास्मा। वैमृधस्य पूर्वं प्रयुक्तः ततो नेदमाग्नावैमृधामिति तत्रैयातव्याः पूर्वं न तेन नेय
धर्मेणसंमंत्स्यतइति॥ ॥फलदेवताधिकरणं॥ दर्शपूर्णमासौस्तः। दर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेतेति।
तत्रफलसंबंधोधर्म्मोदेवतासंबंधश्च श्रूयते। फलसंबंधस्तावत् अगन्मस्वः संज्योतिषाभूमेति दैवतासंबंधो
पि अग्नेरुज्जितिमनूज्जेषं सोमस्योज्जितिमनूज्जेषमित्यादिः॥ तत्रसंशयः। किंस्वर्गसंबद्धस्य कर्मणः स्वर्गएव
प्रयोजकः॥ अग्न्यादिसंबंधस्यापारदयएव। उतोभयत्रापि कर्म पूर्वंप्रयोजकमिति। यद्येवमभिसंबंधः क्रिय
ते। गताः स्मः स्वर्गं अग्न्यादीनां वोज्जितिमनूज्जेषमिति ततः स्वर्गाग्न्यादिप्रयुक्तः अथैवं क्रियते। आगता दर्श
पूर्णमासफलं दर्शपूर्णमासदेवताया ग्नोज्जितिमनूज्जेषमिति ततो पूर्वप्रयुक्तः। किंप्राप्तं स्वर्गाग्न्यादिप्र राम
युक्तइति। कुतो मंत्राम्नानसामर्थ्यात्। यस्यमंत्रोवाचकः सइह वदितव्यइति गम्यते। अत्रोपावस्वर्गाग्न्यादीनां वा ५

वक्तो मंत्रः॥ तद्ब्राह्मणयार्द्दर्शपूर्णमासफलदेवतयोस्तस्माघन्फलदेवतमितिसमधिगतंस्वर्गाग्न्यादित्तत्व
सुक्तोधर्म्मः स्यादिति॥ ॥नचोदनातोहिंसाकुण्डं॥ नैतदस्तिस्वर्गाग्न्यादिप्रयुक्तरमिवोदनातस्माकुण्डंस्मा
तः यत्फलवज्ञोघतेतदितिकर्त्तव्यतयान्वेमते। अपूर्ववफलवत्॥ नस्वर्ग्गाग्न्यादितरर्थेवचनंसंदृष्टार्थक
त्स्येतालब्राह्मणयाऽपूर्वंवफलदेवतावचनोदृष्टोर्थः स्यात्प्रोत्साहनात्। एतस्मिन्पक्षांतरदृष्टेसतिनस्वर्गाग्न्यादिव ८
वनस्यापूर्वस्यफलनान्माय्यात्राहार्थस्यवफलदेवतात्वेनसंप्रतिपन्नत्वात्लब्राह्मणत्वदुष्टा। तस्मादपूर्वप्रयुक्तम्
वजातीयकोधर्म्मइति। किंभवतिविचारस्यप्रयोजनं यथापूर्वःपक्षः सोयंकर्मणिअविकारेणमंत्रःप्रयोक्तव्यः॥
यथातर्हिसिद्धांतः ऊहनचगकम्नत्सवन्नेसंसूर्यस्यजूतिमन्त्रेषमितिफलपर्यवसितं। देवतायामुत्तराविंतावश्चि
ष्यते॥ ॥देवतावाप्रयोजयेदतिथिवत्भोजनस्यतदर्थत्वात्। नचैतदस्ति। अग्न्यादयोप्रयोजकाइति। सर्वेदेव
ताः सर्वेषांधर्माणांप्रयोजिकाभवितुमर्हंति। कुतः भोजनस्यतदर्थत्वात्। भोजनंहीदंदेवतायाः। यागोनामभो
ज्यद्रव्यंदेवतायैप्रदीयतेसाभोजनइति। देवतासंप्रदानकोह्ययंयागः श्रूयते। संप्रदानंचनामकर्म्मणेपीप्सि

तत्तमादभिप्रेततरं। तस्मान्न गुणभूता देवतां देवतां प्रति गुणभूते द्रव्यकर्म्मणी। अपि च यागो नाम देवतापूजा।
पूजा च पूजनीयं प्रति गुणभूता लोके दृश्यते। तदेतदतिथिवद्द्रष्टव्यं। यथा यावत्किंचिदतिथेः परिचरणं सर्वं तद
तिथिप्रयुक्तमेवमिदमपीति। आह। नन्वेवं ब्रुवता विग्रहवती देवता हविर्भुंक्ते चेत्यभ्युपगतं भवति। उच्यते बाढं विग्रहव
ती देवता भुंक्ते च। कुतः स्मृतेरुपचारादन्यार्थदर्शनाच्च। एवं हि स्मरंति विग्रहवती देवतेति। स्मृतिश्च नः प्रमा
णं तथा विग्रहवंती देवतामुपचरंति। यमं दंडहस्तमालिखंति कथयंति च। तथा वरुणं पाशहस्तमिंद्रं वज्रहस्तं। उ
पचारादपि स्मृतेर्दृढिमानं कल्पयामः। तथान्यार्थदर्शनं विग्रहवतीं देवतां दर्शयति। गृभ्णामि ते दक्षिणमिंद्र हस्त
मिति। पुरुषविग्रहस्य हि दक्षिणः सव्यश्च हस्तो भवति। तथा इमे चिदिंद्र रोदसी अपारे यत्संगृभ्णा मघवन्काशि
रित्ते इति काशिर्मुष्टिः सोपि पुरुषविग्रहस्यैवोपपद्यते। तथा तुविग्रीवो वपोदरः सुबाहुरंधसो मदे। इंद्रो वृत्राणि
जिघ्नत इति ग्रीवा उदरं बाहू इति पुरुषविग्रहदर्शनं भवति। तस्माद्विग्रहवती देवतेति भुंक्ते च। कथमवगम्यते स्मृ राम
तेरुपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च। एवं स्मरंति भुंक्ते देवतेति। तथा चैनां भुंजानामिवोपचरंति यदस्यै विविधमनुप्र। ६

गन्तुपहरंति तथा चान्यार्थवचनं भुंजानो देवतां गमयति। अद्धीद्र पिब च प्रस्थितस्येति। तथा न विश्वासेनानिज
ठरे सुवत्त इति। एकया प्रतिधापिबत्साकं सरांसि त्रिंशतमिति। आह। न देवता भुंक्ते। यदि च भुंजीत देवतायै हविः
प्रत्तं दीयेत। उच्यते। अन्नरसभोजिनी देवता मधुकरीवद् दृश्यते। कथं देवतायै हविः प्रत्तं नीरसं भवति। तस्मा
दन्नरसं भुंक्ते देवतेति गम्यते। अथपत्नाशा॥ यदि कस्य विदधसे ज्ञाना देवता उपवर्यमाणा वप्रसीदति। तत्तस्माद
राधनार्थमियं देवता पूज्यमाना विवर्धते न चैतदुभयमप्यस्तीति। तदुच्यते। अर्थपतिर्देवतेति। कथमवगम्यते स्मृते रूपव
दास्यार्थदर्शनाच्च। एवं हि स्मरंति। अर्थानामीष्टे देवतेति तथा देवयामो देवदेवत्र मित्युपचारः। तस्मिन्न वस्थितिं
उच्यति। तथान्यार्थवचनमीशानं देवतां दर्शयति। इंद्रो दिव इंद्र ईशे पृथिव्या इंद्रो अपामिंद्र इत्पर्वतानां इंद्रो वृधामिं
द्र इन्मेधिराणामिंद्रः क्षेमयोगे हव्य इंद्र इति तथा ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिंद्र तस्थुष इति तथास्म त्सुपर
राम्पो प्रसीदती लुपगच्छामः। एवं हि स्मरंति प्रसीदति देवतेति तथोपचरंति प्रसन्नोस्य पशुपतिः। पुत्रोस्य जातः।
प्रसन्नोस्य चैत्रवणो धनमनेन लब्धमिति। तथान्यार्थदर्शनं भवति आहुतिभिरिज्यमाना देवान् प्रीणातीति त

न. ७ स्मै प्रीता उषं ऊर्जं नियच्छंतीति ॥ ततश्चैतेन संबंधः ॥ ततो देवतायास्तेन फलेन संबंधः परिवृत्तो भवति। यो देवतामि
ज्यया परिचरति तं सा फलेन संबध्नाति। कथमेतदवगम्यते। स्मृत्युपचारात्। मां स्मरतीति हि। देवता यष्टुः फलं ददातीति न
मे चोपचारो मां स्मरति इढयति। पश्चुपतिरनेनोपचरितः पुत्रोनेन लब्ध इति। तथान्यार्थदर्शनं अमुमेवार्थं दर्शयति।
सकृत्जनेन सवित्रा सततं नाम सुपुत्रैर्वाजिनं रवेयन्नास्तुभिः देवतानाथः पितरमाविवासति श्रद्धामना हविषा बृह
स्पतिमिति। तथा तस्मा एवैनमिंद्रः प्रजया पशुभिः तर्पयतीति तस्माद्विधिनेन गुणवचनेन देवताराध्यते स
प्रीता सती फलं प्रयच्छति। येन कर्मणाभिराराधितस्तस्य फलस्येष्टतत्त्वं चैव प्रयच्छतीति तल्लक्ष्मीः प्रदातुमर्हतीति वचन। न
देवतदवगम्यते कः किं प्रयच्छतीति। यथा सौ वचनेन तत्स्यं ॥ ॥ अपि वा नाह्यार्थवत्वाद् यज्ञकर्मप्रधानं स्याद् गुणत्वे देव
तासु श्रुतिः ॥ अपि वेति पक्षो व्यावर्त्यते। नैतदस्ति। यदुक्तं देवता प्रयोजिकेति। यज्ञकर्मैव प्रधानं यद्यजते जीतं म एवं।
कुतः। शब्दार्थवत्वात्। यद्धि फलं ददाति तत्प्रयोजकं। इदं फलं ददातीत्येतल्लक्षणं शब्दार्थवत्त्वं न मन्तव्यत्वादिभिरवगम्यते। राम
शब्दश्च यजति वाच्यो ऽफलमाहन देवतायाः कथमवगम्यते। दर्शपूर्णमासयोः करणत्वेन निर्देशात्। दर्शपूर्णमा

[illegible]मांस्वर्गकामोयजेतेति।तथाज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतेति।यजतेरर्थस्य
स्वर्गकामेनसमभिव्याहारोनदेवतायाः।ननुद्रव्यदेवताक्रियंयजत्यर्थःसत्यमेवंकिंतुगुणत्वेदेवताश्रुतिःद्र
व्यदेवतंहिभूतंनावयितव्याययजत्यर्थः।भूत[illegible]भव्यसमुच्चारणेभूतंभव्यायोपदिश्यते।तस्मान्नदेवताअ
येतिका।अथयदुक्तंकर्मणइप्सिततरमभिप्रेततरमितिनास्याभिप्रेततामपह्नुमहे।तद्धितत्राहनचतुर्थ्यावासंयु
क्तस्य[illegible]देवतार्थस्यवाकारकाभिप्रेततावगम्यते।फलसंयोगस्तुवाक्यादेवप[illegible]यजत्यर्थस्यांतसरवस्थताकरणताव
गम्यतेनदेवतायाः।तत्रयद्यपिदेवतार्थतायागस्यगम्यतेफलार्थतोपितेननप्रतिषिध्यते।फलंचपुरुषार्थःपुरु
[illegible]ध्रुवःप्रवृत्तिःनचासौदेवतायास्तस्मान्नदेवताप्रयुक्ताःप्रवर्तिष्यामहे।यात्तुसंप्रदानस्याभिप्रेततासाफल
[illegible]तःसाधनत्वेसत्युपपद्यते।यत्रयजिर्देवताप्रज्ञासाप्रज्ञमात्रप्रधानालोकेलक्ष्यतइतिनलोकवदिहम
वितव्यं।[illegible]इहप्रज्ञमानेप्रज्ञाप्रधानोयद्धिफलवत्तत्स्वयोजकं।तस्माद्यज्ञकर्म्मप्रयोजकं।अपिचैतस्मिन्नुपद्ला
विधायकृतीदेवतानंतेनैवत्वव्यवसानीयंभवति।नखविग्रहायैवअभुंजानायैवादानेनोजनेवासंभवतीति।यद्वोक्तं

स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्विषयहवतीमुक्तेवेति। तन्न स्मृतेर्मंत्रार्थवादमूलत्वात्॥ मंत्रेभ्यस्थार्थवादेभ्यश्चस्मृ
तिमूलं विज्ञानमुपपद्यत इति प्रत्यक्षमवगम्यते। तेन मंत्रार्थवादानैर्वपरा उक्ता न तव क्षामः। आह। यदि नैर्वपरान
त हि मंत्रार्थवादमूलं तद्विज्ञानमिति। उच्यते॥ यत्रालोचनमात्रेणामंत्रार्थवादान्यत्र्यंति तेषामेतत्स्मृतिमूलं।
ये पुनर्निपुणतः पश्यंति तेषां तद्बाधितमपि वकस्य वितत्स्मृतिमूलं भवति। तस्मात्तत एव स्मृतिः। उपचारोपि स्मृति
मूलएव। यत्तन्यार्थदर्शनमुक्तं जग्राहमाते दक्षिणेनेंद्र हस्तमिति न तदेवंपरं इंद्रस्य हस्तो विद्यत इति। यस्तस्य
दक्षिणो हस्तस्तं वयं गृहीतवंत इति तस्मात्का दिं इस्य हस्तस्य सत्तानं प्रतीपते। आह। यदि तस्यैनास्ति वयं तं हस्तं
गृहीतवंत इत्येवं नावकल्पत इति हस्तसत्ता अवसीयते। अल्पसोहस्तो वयं यं गृहीतवंत इति। तन्नोपपद्यते। वि
द्यमानस्य हस्तो भवतु तथापि न तमुपगृहीतवंत इति प्रत्यक्षमेतत् तथापि तन्नावकल्पत एवात चैतत् दर्सं व दुर्वा
कल्पयितव्यं। स्तुतिर्वा तद्भवन्त्यक्षेपि तुल्ये। अथैव मुच्यते तस्येतद्धवनं यो गृहीतवान् तस्य हस्तमिति॥ उच्यते। नैत राम
दध्यवसेयं अदिमनादाषोवदस्यप्रसज्येत। न च गृहीतवानासीदित्युच्यते॥ प्रमाणाभावात्। एतस्मादेव ८

वचनादर्थः कल्प्यते हस्त्यग्रहीतेति चेत्तत्र । अयथार्थस्याप्युच्चारणं संभवत्येव यतो । यथा दश दाडिमा
नि षडपूपा इति ॥ यस्यापि चैष पक्षो विग्रहवान् इन्द्र इति तस्यापीन्द्रादिना मन्त्रेण संबोधनार्थं । संबोधनमनु
वचनाय तत्र संबुद्ध्यस्यावगतेरत्र नु वचनमाख्यं । न चासौ वचनु विलक्षणेन संबुद्ध्य इत्यवगम्यते । अनवग
तसंबोधनं व्यर्थं वचनप्रामाण्यात्संबुद्ध्यत इत्यवगम्यत इति चेत् । उक्तमदृष्टकल्पनायां हस्त्यादिकल्पनानु
पपत्तिरिति । न चासौ संबुद्ध्य इत्यवधार्यते । प्रमाणभावात्तस्मात्संबोधनवचनेन संबोधनाय निर्दिष्टार्थमेव
अविग्रहरूपं क्षेपितं निर्देशार्थमेव मनविष्यति तत्रामन्त्रितविभक्तिवचनं स्तुतयोपचर्यमिदं देवतास्वेवासा वचं
साधयितृतमं यज्ञवचनादिवत्संबुद्ध्यसाधयतीति चेत न चैवोपचर्यमाणः । संबुद्ध्यत्वाद्येनामन्त्र्यते तथा संबोधन
त्वाद्येन निर्दिष्टरूपाख्यातां गृहीतवंतो न यंतवरस्य तद्दाश्रयावयमित्यर्थः । अस्माभिर्विङ्क्षर्मणि कर्तव्यमित्यत्र
दनेन स्माय्यते । तथा इमे घावापृथिवी वो हे अपरेयत्संम्यक्ताः सिमस्य वन्न होते । प्रशितो ऋष्टिरिति संततमि स्तुत्य
स्तुत्यर्थं नवदति । तस्यापि भावेन प्रमाणमस्ति । न देवच नेद तमहाकमिर ति । किं तर्हि यस्य वचनाहि । समर्थ

भा॰न॰ ९ निति। अन्योर्थस्तवकाशिरस्ती लन्पस्तावकाशिर्महानिति। सताहि स्तुतिरूपपद्यते इति वेदनैतन्नियोगातोयस्यापि
पौरुषविधिकैरंगैर्नास्ति संयोगः पौरुषविधिकैस्तैस्तस्यापि स्तुतिर्भवति। यथाएतेवदंतिज्ञानवत्सहस्त्रवदभिक्रं
तिहरितेभिरासभिः॥ विस्वीयावाणः सुहस्तः सुहस्तयाहोतुष्पित्सूर्वे हविरघमात्रासेति।। तथासुखेरथंपुरुषे
सिंधुरश्विनमिति॥ तस्मान्नस्तुतिवचना स्थापत्तिर्भवति पुरुषविधत्वे देवतायाः तथा तु विग्रीवरंद्र इति नैव तु कंभव
तिग्रीवावानिन्द्र इति। किंतर्हि यास्य ग्रीवासामहती ग्रीवासत्वेनास्ति प्रमाणं। न च ग्रीवास्तुति रथापत्तिः। अपुरुष
विधेपि स्तुत्युपपत्तेः॥ अपिवेदवचनानि जिघ्रते इत्येतान्यभिदधदः संबंधेन कामेति तु विग्रीवादिभिः संबंधेयातु
हिरुच्चारणमस्यप्रसज्यते। तु विग्रीवावानिन्द्रो वेदितव्यो वचनानि वंदनाह इति। तथाहि सति भिद्यत अभिन्नं च वाक्य
मुपलभ्यते। तदेवमवकल्पतेयदि तु विग्रीवादयोस्यनोपदिश्यंते इति स्तुत्यर्थं संकीर्त्यते तु विग्रीवादिः अंचसो
मदेवो वचनानिरंतीति एषानुवचनव्याप्तिः वचनवधोपदेश्यापरमिदं वचनं इति। यदपि वचनंबाहूतेरं प्रारामा राम ९
नो॥ अश्नीतेंद्रपिंगले इति तदपि वाक्योरामन्नात्वमन्नोश्वपैंगल्यमाहनवाक्यस तामश्विसत्तोवोयदप्पाकि

मन्त्रो वदतीति गम्यते। वक्ष्यमाणे इत्येवं तेन ब्रवीमीति। तदपि न वक्तुः संबंधार्थं वक्ष्यमाणे ब्रवीमीति वचनं सं
बंधार्थं तत्सतीमिव वक्ष्यमाणं॥ स्तुत्यर्थमुच्चारयति। कुत एतदवगम्यते॥ वक्तृर्थाभिर्हि ज्ञातत्वयदि प्रातिपदिक
र्थो यावसीयते तथा वाक्याभिधेयं। वक्ष्यमाणानि त्येवं वादिरूपेत वक्ष्यमाणे तेन ब्रवीमीति वतस्मान्न किंचिदन्या।
र्थदर्शनेन पुरुषस्य विवक्षिता देवतायामिदं स्थापयतीति। न चेदं भोजनं नहि देवता भुंक्ते। तस्माद्भोजनस्यातद
र्शित्वात् इति तदसद्वचनं। यदपि स्मृत्युपचारान्नार्थदर्शिनी भुंक्ते इति तदपि यद्दूरत्वेन प्रत्युक्तं। अपि च भुंजानायै
देवतायै प्रत्तं हविः क्षीयते। न च मधुकरीवदन्नरसमभोजिन्यो देवता इति प्रमाणमस्ति। मधुकरीषु प्रत्यक्षं न च त
द्देवतायां तस्मान्न भुंक्ते देवतेति। यदुक्तं देवतायै हविः प्रत्तं नीरसं भवतीति। नैष दोषः। कालतोप्येतन्नीरसं भवति
शीतीभूतं वा। न चासौ कस्यचिद्दृष्टस्योपच्छेदनी रसस्य कथं दास्यतीति। यदुक्तं स्मृत्युपचारान्नार्थदर्शिनी रीत्यान
रूहवतत्त्वमवगम्यत इति। तन्न। स्मृतेर्मन्त्रार्थवादमूलत्वादित्युक्तं। उपचारोऽपि देवयामो देवतेत्यमिति उपचारम
ध्येयो यदभिप्रेतं विनियोक्तुमर्हतीति तत्तस्य स्वं न वयामं च्छेत्त्वं वा यथाभिप्रायं विनियुंक्ते देवता। तस्मान्न स

भान्न
१०

प्रयछतीति देवपरिवारकाणां तु ततोन्यतिर्न्न वति देवता उद्दिश्य यत्त्यक्तं यदुक्तमन्नार्थदर्शनमसी स्थानां देवतानां
स्थापयतिरुद्रो दिवरुद्रइन्द्र इत्येवमादीति। तत्रात्र तस्थानीयानां देवतानामुपलम्भाद्यवस्थामेनामुक्त एष आद्द इति।
तत्राह। ववनप्रामाण्याद्देवतास्थाईशान तावगम्यते। यद्देवलका अर्थाद्विनि भुंजते तद्देवतानामभिप्रायाद्देवत
व्यवस्थामर इति। तन्न। प्रत्यक्षाप्रमाणाद्देवतापरिवारकाणां अभिप्राय इत्यवगम्यते सनशक्यो वाधितुं येपि देवता
मीशाना वर्णयंति तेपि नापह्नुवते परिवारकाणाममभिप्रायं किंवा ऽन्ते तथा देवताकरेतिय थापरिवारकाणाम
भिप्रायो भवतीति नवसई शानो भवति यः परमभिप्राय मनुरुध्यते यस्य न स्वाभिप्रायाद्विनियोगो भवति। अ
पि च नचैतद्वस्त नं वर्त्तमानकालोपदेशत्वात् प्रत्यक्षविरोधान्स्तुतिवादो वद्यायेतस्तुति वदिव संभवति नव
ववनप्रामाण्यादीशिष्यत इति गम्यते न च देवता फलेन संवध्नाति यातदर्थे वर्त्तमानकालोपदेशत्वात प्र
त्यक्षविरोधान्स्तुतिवादो वद्यायेतस्तुतिं परिवर्ण्यते यदुक्तं स्मृत्युपचारात्पार्थेदर्शने ईदातिप्रसीदति राम
वेति। तव वस्मृत्युपचारयोरुक्तौ। यदमार्थदर्शनं तस्मै प्रीताइयमस्तु उं प्रयच्छतीति। तन्न। अन्यस्यवि धे १०

यम्नानात् दक्षिणतः संपरिहर्त्तव्या इत्याहेति। तथात्म एवैनमिंद्रः प्रज्ञया पशुभिस्तर्पयतीत्यत्र ऐंद्र
स्य हविषो विधानं। तस्माद्देवतानाम्प्रयोजिकेति। अतिथ्यातस्य ... भावः ... एस्यात्र ... प्रीतिप्रधान
त्वात्। यदुक्तमतिथौ वर्द्धिततत्परिहर्त्तव्यं। आतिथ्यमतिथ्यर्थं प्रयुक्तं स्यात्॥ अतिथ्यर्थे हि तत्प्रतीर्दिर्धीयते। अति
थिः परिचरितव्यः यथा प्रीयते तथा कर्त्तव्यं इति दानं भोजनं वा कार्यमिति यद्यदतिथये रोचते तत्तत्कर्त्तव्यं य
स्मै न रोचते तेन तदलंकारयितव्यमिति। इहत्त्व कर्म्म एव भावः प्रीतिविधानस्य ... स्माद्विषमतिथिनेति।
द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायं वाक्यश्रुतिसंयोगात्॥ दर्शपूर्णमासयोरामनंति व्रीहीन्प्रोक्षतीति तत्रैव त्रीन्परिधी
न्प्रतिस्त्रः समिध इति मंत्रवत्तु हैत्रा पौर्णमासीमभिमृश्योत्सवरो चामावास्यामिति वा चातुर्मास्यानां द्वितीये पर्व
णि वरुणप्रघासेष्वाम्नायते शूर्पेण जुहोतीति तेन यद्यत्रं क्रियते इति तत्र संशयः किं द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायप्रयु
क्ताः प्रोक्षणादयो धर्मास्तत्पूर्वं प्रयुक्ता इति किं तावत्प्राप्तं द्रव्यादिप्रयुक्ता इति। इह व्रीहीन्प्रोक्षतीति प्रकरणे
नापूर्वप्रयुक्तता स्यात् वाक्येन द्रव्यप्रयुक्तता। द्रव्येण हि प्रोक्षणस्य समभिव्याहारस्तस्मिन्नपि समभिव्याहारे

त ५

भा० न० इत्यगवादि द्वितीया विभक्तिः प्रोक्षणस्य द्रव्यप्रयुक्ततां वदति। तथाग्नीन्ध इधीनिति यत्रिश्राद्रस्याभिधेयं तदि
११ ष्मं त्राग्मानसामर्थ्याद्वदित्यमिति गम्यते। संख्यावन्निशद्रस्यार्थः तस्य च कृतिकीविकावत्संबद्धे त्रपूर्वेलक्षणा
स्यात्। यावन्तः परिषयस्तावं तोवक्तव्या उक्ति। तथा हेतुनावर्मः संयुक्तस्तेवाक्येन श्रूर्येणाज्जुहोतीति। किंकारणं य
तस्तेनान्नं क्रियते तद्धोमेन संबद्धव्यमन्नकरणद्रव्यं होमे विधीयते॥ प्रकरणाद्दर्शपूर्वप्रयुक्तता स्यात्। यस्मादनेन
होमेनापूर्वं क्रियते तस्मादेतच्छूर्येण निर्वर्तयितव्यमिति। प्रकरणाद्धावंबलीयः अतः प्रकरणं बाध्येताये
नयेन द्रव्येण दर्विपि०ठरादिनाप्यन्नं क्रियते तेन होमः कर्तव्य इत्येवमन्नकरणं सगुणं भवतीति। ननु प्र
यमध्याये प्रतिषिद्धारस्त्वर्थतामपूर्वस्य अर्थवादोयमित्युक्तं। सत्यमुक्तं। अपूर्वप्रयुक्ततायां हि सिद्धायां नैकस्मि
न्वाक्ये हेमिम्यपूर्वविधानं हेतुविधानं वा वकल्पत इत्यर्थवादः प्रकल्पते नान्यथा। चतुर्दशी चापौर्णमासीमभिपद्ये
तं व रूचामावास्यामिति समुदायसमभिव्याहाराद्वाक्येन तत्प्रयुक्तता प्रकरणसामर्थ्याल्लक्षणया पूर्वसम राम
भिव्याहारादेवगतामपूर्वप्रयुक्ततां बाधते। तस्मान्मन्त्रादिप्रयुक्ताः प्रोक्षणादयो धर्माः॥ ॥ अर्थवादित्व ११

द्रव्येणानवक्लृप्तः स्यात्॥ अपूर्वप्रयुक्त एवंजातीयको धर्मः सति द्रव्ये एव धर्मव्यवस्था न स्यात्। पयसा मै
त्रावरुणं श्रीणाति। सक्तुभिर्मन्थिनं धानाभिर्हारियोजनं हिरण्येन शुक्रं माज्येन पात्नीवतमिति यस्मा
न्मैत्रावरुणोऽपूर्वस्य तस्मात्पयसा श्रयितव्य एतत् ऐन्द्रवायवोऽपि अपूर्वस्य सोऽपि पयसा श्रयितव्यः अ
प्नोति एवं सर्वाणि श्रयणादीनि सर्वेषां ग्रहाणां तत्र मैत्रावरुणादिग्रहणमविवक्षितं स्यात् तस्माद्पि द्रव्या
दिप्रयुक्ताः श्रयणादय इति॥ ॥अर्थो वा स्यात्प्रयोजनमितरेषामचोदनात्तस्य गुणभूतत्वात्॥ वाशब्दः
पक्षं व्यावर्तयति। न द्रव्यादिप्रयुक्ता भवेयुः किं तर्हि एषां प्रयोजनं अर्थेऽपूर्वं विहितः तदर्थीसौ ते हि कर्त
व्यतया श्रूयते। यस्य कर्त्तव्यतया श्रूयते तदितिकर्तव्यतयानुबध्यते। इतरेषां द्रव्यादीनां कर्त्तव्यतया न चोदना ति
तर्हि त्रिर्थस्य गुणभूतत्वेन अर्थं प्रत्यपूर्वं प्रति गुणभूतानामेषां श्रवणं। किमतः यद्येवं अकर्त्तव्यानामिति
कर्त्तव्यतया नास्ति संबंध इति। ननु व्रीह्यादिसमभिव्याहारात्तैरपि संबंधः तत्र द्वितीयया व्रीहिसमुदायप्रयुक्त
तागम्यते। लिंगवाक्याभ्यां संख्याहत्तु प्रयुक्तता नेत्याह॥ एवं सति फलं कल्पनीयं स्यात्॥ तस्मादपूर्वप्रयुक्त

~~सत्यं कल्पयितव्य~~ [illegible]

मा॰न॰ १२ तान्न्येवमपि सत्यपूर्वोपकारः कल्पयितव्यः। प्रकृतेन त्वेकवाक्यतां नीत्वा। त्वत्पक्षे तु प्रकृतेन फलवत्त्वेनैक
वाक्यतास्यात्। ननु प्रकरणं वाक्यस्य श्रुतेर्वा न बाधकं। सत्यम् बाधकं फलाभावात्तु भवदीयः पक्षोनुपपते तस्मि
न्नानर्थक्ये न विवक्षिते प्रकरणेव ताप्रयोगवचनेन परिपंथिप्रोक्षणादि विधायिष्यते। आह। अपूर्वसंबंधेपि
तदीयैः व्रीह्यादिभिरेव धर्मैः प्रयुज्यते। किमेतेन। किमेवं भविष्यति। द्रव्यादिसंबंधश्च एवं हि नावज्ञातो भविष्य
ति। फलं च न कल्पयितव्यं उच्यते। नैवं शक्यं व्रीहीन्प्रोक्षतीति इह व्रीहिजातिर्निर्दिश्यते व्रीहिद्रव्यलक्षणार्था
वा अपूर्वसाधनविशेषलक्षणार्था वा अन्यतरलक्षणयाश्रितार्थैति नोभयलक्षणार्था स्यात्। द्रव्यलक्ष
णे वा तत्र च लक्षणैव दोषः फलकल्पनेति कृत्वा साधनविशेषलक्षणार्था जातिरध्यवसीयते। व्रीहिजातिलक्षितं
साधनंकि यत्तैयतस्तं तुलानवंति तत्प्रोक्षितव्यं इति तंडुलनिर्वृत्तिकरतां हि तस्य साधनत्वं न द्रव्यता। एवं संख्यादिष्वपि
[illegible] ३ योजयितव्यं। तस्मादपूर्वयुक्तानां प्रोक्षणादीनां मिति॥ ॥ अपूर्वेण व्यवस्था स्यात्। अथ यदुक्तम् अर्थकृ राम
रितो वद्रव्येण न व्यवस्था स्यात् इति साधनविशेषलक्षणार्था जातिरित्येवं सति व्यवस्था भविष्यति। मैत्रावरु १२

णेन मल्लिक्रियते तत्र श्रयणेन तद्देदं द्वाधवेना । अतो न मैत्रावरुणस्य पूर्वादिं द्वायदस्य धर्म्माः अपूर्वौ हि
द्वायवर्सौस्तस्माद पूर्वत्वा धवस्थान्त इति ॥ तन्ननु क्रोत्वे वधर्म्मस्य सर्वविषयत्वं । यच्च मन्यते द्वयादि प्रयुक्ता
प्रोक्षणादयो धर्मा इति । तस्य सर्वविषयता धर्म्मस्य प्राप्नोति । येपि मक्षार्यार्थाः व्रीहयस्तेप्ये वंप्रोक्षितव्याः प्र
क्तवंति । नैव तत्र व्यापीष्यते । तस्मादयमस्मिन्न द्वेदोष इति ॥ ॥ तद्युक्तं प्यनिवत ॥ इति चेत्स्यपस्ति सर्वविषयता
धर्म्मस्य भविष्यतीति । तद्युक्तस्य प्रकरणपुक्तस्य भविष्यति । एवं प्रकरणमनुष्टस्यते । न च सर्वविषयता धर्म्म
स्येति ॥ ॥ श्चान्य तिलात ॥ नैतदेवं न हि श्रूयते प्रकरणपुक्ता व्रीहयो निर्वपूर्व्वाः प्रोक्षितव्या इति । ननु प्रकर
णानुयरायैत दघवसानेनेत्यारह । नहि वाक्यं न बाधितं प्रकरणमुत्सरते धर्म्मान्नियंतुं । अथापिन वाध्यते तथा
पि न प्रकरणस्य विशेषं सामर्थ्यमस्ति । क्रतेर्यतयाहित तत्क्रियमाणं बाधत इति न प्रसिद्धं संबंध भिवविशेष
णत्वेन । तस्मान्न प्रकृत याग विशेषितानां व्रीहीणां निर्वापः प्रोक्षणं वा बाधत इति ॥ ॥ अधिकारादिति चेत ॥ इति चे
त्तदप्यस्मिन प्रकरणं विशेषकं व्रीहीणामिति वाढं अधिकारात्तस्य तत्य धर्युः इमेमक्षार्यार्थास्मे कार्यार्थाः तत्र क

आ०न० यीर्थानूप्रोक्षिष्यतीति॥ ॥तुल्येषु नाधिकारः स्याद्देवोदितत्वं संबंधः॥ एषयद्भूसतां यत्नार्थेन। अभिसंबंधस्ता
१३ स्माधनप्रयोजनं। तुल्याएतेत्रीह्योय एवमन्कर्थीस्तएवकर्म्मार्थी:॥ नष्टयद्भे विकर्मार्थिनामननुये निरुप्ता
स्तेकर्मार्थी: सतंमवेदेतत्। प्रोक्षणादिषु दोषान स्यात् निर्वापेतदोष: नैनतत्र के वन वताविघंते। एषयद्भूस
तांयत्नार्थेन निर्वाप: श्रूयते। कथं। अपरेणगार्हपत्यं मागीषमनोवस्थितं भवति तस्य दक्षिणं वक्रंतारुह्यानसोधि
निर्वपतीति। तस्मात्कर्म्मस्य सर्वविषयबलं साक्षात्संवपूर्वेण हेतुनाश्च पूर्वप्रयुक्तत्वं प्रोक्षणादीनामिति॥ ॥दे
शापवर्गमुपांशुत्वं तेषां स्यात्। अनिर्दिष्टान्यत्र सवतत्रमावात्। ज्योतिष्टोमे समाम्नायते। सरांशेएषापत्नस्यतस्मा
घत्किंचित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशुचरंतीति। तत्रैषोर्थः सांशयिकः। किं प्रागग्नीषोमीयाद्यानि कर्म्माणित
त्प्रयुक्ताउपांशुत्वं उत परस्मात्पूर्वं प्रयुक्तमिति। किं प्राप्तं। प्रागग्नीषोमीयाद्यान्यंगानि पूर्वाणि आरादुपकारकाणि प्रत्र
प्रधानद्रव्यसंस्कारकं तत्प्रयुक्तोपांशुधर्म्मो यादेशसंबद्धः॥ कुत एतत् अतिनिर्दिष्टात्॥ मर्यादया देशकालचिता राम
येपदार्थाः तेभ्यासाएतेन धर्मेण संबद्धाः। यएतस्मिन्देशेपदार्थास्तैरुपांशुचरंतीति। ननुवाक्येनैषधर्मोविधिप्रयुक्तो १३

नश्रुत्या न श्रुमोन वाक्येनेति किं तर्हि श्रुतेनास्यैकवाक्यता न प्रकृतेन क्लृप्तेन कल्पितेन वेति उच्यते श्र
ह्लीम एतदंगाहवर्णामयं धर्म इति। ननु प्रधानद्रव्यस्य संस्कारकं यदपूर्वं तस्यापीति। कथमत्र यत्प्रधानद्रव्यसंस्का
रकं पूर्वस्मिन् देशोऽस्तीत्युच्यते। तस्य च तत्र भावात्। तस्यैवं जातीयकस्य पूर्वस्मिन् देशेऽभावात्। अस्ति हि सोमपरिव
क्रीयं नाम तत्र तस्माद्देशाद्धर्मो भविष्यतीति। यथा प्रणीताः प्रणेष्यत्वादंय क्षतितास हविष्कृता विसृजतीति।
अस्मिन् देशे ये पदार्थास्तेषां धर्मो वाक्यमेतत् प्रधानापूर्वस्यैव भिद मम्युपागत्वमिति॥ ॥यजमानस्य वा तत्संयोगात्।
शब्दादर्थ्यात्तो विपरिवर्त्तते। नैतदस्ति देशानां धर्म इति। कस्य तर्हि परमापूर्वस्येति। कुतस्तत्संयोगात्। तत्संयोगो न
वति यजमानस्य संयोगात्। तस्य एव वा एषा यजमानस्य यत्प्राचीनमग्नीषोमीयादिति पर्त्तते। नैतदस्ति तद्देशानां यजमानस्य य
स्प्राचीनमिति संबंधः। न तस्य एव वा यजमानस्येति कुतः। प्राचीनं विशेषणं यजमानस्येति शब्दो विधिपदशेषो भवति। ततः प्रकृति
विशेषको भविष्यति। इतरस्यार्थवादशेषः स्वतन्त्रार्थकः स्यात्। वा दमात्रं स्वनर्थकमिति प्राचीनमिति तिवयजमानागंस्का
त्वावदति। लक्षयति वत इतान् पदार्थान्। श्रुतिलक्षणेति षएव श्रुतिर्व्याख्यास्यात्। तस्मात्प्राग्देशस्यैव धर्मः। त

नास्य पृथक्त्वात् संयोगः न प्रान्देशागतानां पदार्थानां तैर्वृक्षस्य लक्षणया संबंधः स्यात्। अयथार्थवादपददोषाय
तस्यैतिस्मात्। तथापि प्रान्देशाः स्कन्धधर्मेण संबध्यते। प्रान्देशागताः परोक्षलक्षणयेति यत्नप्रयुक्तो नैव न्याय्या। अपि
च प्रतपस्य उपकारः परमापूर्वस्य लक्ष्यते। यत्प्राचीनमग्नीषोमीयात् तदुपांशुत्वेन शिथिलप्रयत्नः प्रचरन्न् अखिन्नः
सुखेन कुर्वन्तं सौत्तमहर्भिर्वर्हति। तस्मात् परमापूर्वप्रयुक्तमुपांशुत्वमिति॥ अनुवादस्थतदर्थवत्त्व॥ अनुवाद
स्थतद्देशपदार्थस्यैव भवति। तस्य वा एषा यज्ञस्य यत्प्राचीनमग्नीषोमीयादिति। त्सरा नाम छद्मगतिः। यथा श
कुनिया हरकस्य शाकुनिर्निघ्नतः छद्मना गतिर्भवति शनैः पदन्यासो दृष्टिप्रणिधानमशब्दकरणं च कथम
यं नुबुद्धः शाकुनिर्गच्छेतेति। एवमिहापि अनवबुद्धमिव यद्धीतं यत्संप्रचरणगतिरुपांशुत्वं नाम। यथा शकुनि
या हरकस्य यस्मिन्देशे शनैः पदन्यासो न स तद्देशार्थः अपि तु तद्देशाभिगतस्य शाकुनेरर्थे न क्रियते। एवमि
हापि उपांशुत्वं न तद्देशानां पदार्थानामर्थेन क्रियते तद्देशाभिगतस्य यज्ञस्यार्थेन गम्यते। यस्तु त्सराशब्देन राम
तविशेषणमनुतेतस्य स्तुतरामर्थवादः परमापूर्वप्रयुक्ततोपवर्ण्यते। यत्तस्यैषा त्सरेति। यथा शाकुनेः त्सरा एवं य १४

कुर्येति। आग्नीतादितयेतिचेत्। इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यं॥ ॥ न यज्ञस्याङ्गितिलात्॥ नैतदेवं द्वेक्षपदार्थप्रयुक्त
तैवस्यान्नपरमाएवंप्रयुक्तेत तिनाच्चपदार्थानां यज्ञमागति त्रोष्यतावाग्यमसंबंधेनावगम्यते। यज्ञस्याङ्गितिलात्।
नाच्चसंबंधीमन्त्रब्राह्मणः श्रूयते। नचिदानीमेवोक्तं यज्ञं निष्पन्नावध्वर्युयजमानौ वाचंयच्छत इति। उच्यते॥ तद्देश
पदार्थप्रयुक्ता। तायामथैतदवकल्पते। कथं यज्ञं विस्तारयितं वाचंयच्छतः। तौ वाचंयमौ संतौ अविक्षिप्यमाणएवेत
स्मैपदार्थेषु क्रियमाणेषु अप्रमाद्यंतौ तत्करिष्येते। यथान कश्चित्पदार्थः प्रदार्थाद्वयवोवा हीयते अध्वर्युवीग्युक्त
नानन्यचेतस्कोनपदार्थात्प्रमादयिष्यति। यजमानश्चैवंवाग्यमेनानन्यचेतस्कः प्रमादयिष्यंतं तं वोधयिष्यति।
ऋगै रथ्यानंतरीयमात्मीयर्यज्ञो विस्तार्यते न केवलैः स्वैरवयवैरङ्गैश्च विस्तारयितुं वाग्यमः शक्नोति अस्मिन्
काले क्रियमाणेन स्वेनाङ्गेन नापि तत्संयोगश्चाच्च विस्तारसंबद्धस्तस्मादङ्गप्रयुक्तौ तौ मप्युपपद्यते। यदध्वर्यु
यमानौ वाचंयच्छतः तत्प्रजापतिरूपं गतौ यज्ञं तन्वातेरति दृष्टेन कारणेन नादृष्टेनेति वर्त्तमानकालाप
दनादवगम्यते। यथावयंवाग्यमेन तायमानं यज्ञं विभ्रस्तथेति॥ ॥ तद्धस्तानोवासंघातस्यावोदितत्वा

न. १५

त्वास्थिता दुत्तरवाक्याच्चात्पक्षविपरिवर्त्त्ये यत्नैतद्दर्शिपरमार्थं पवयुक्तमुपांशुत्वमिति। कथं तर्हि प्राचीन
मग्नीषोमीयाद्युपदार्थस्तत्प्रयुक्तं। कुतः संघातस्याचोदितत्वात्॥ संघात इति यदुच्यते स संघातं ब्रूमः। न तस्या प२
यं भागउपांशुत्वेन संबध्यत इति चोदनाने वं संबंधः क्रियते। यत्तस्य यत्प्राचीनमिति। कथं तर्हि तस्य रत्व एवायज्ञस्येति।
कुतस्तस्मादिति पदेन व्यवधानात्॥ अथापि प्राचीनेन संबंधः स्यादेवमपि न परमार्थं वं यत्नयुक्तं। नह्यदित्व ने
न देशो भिसंबध्यते। किं तर्हि दृष्ट्यागताः पदार्थाः। यदि देशोभिसंबध्येत यत्प्राचीनमग्नीषोमीयादिति भवेन्नय
त्किंचिदितिवीप्सायां सत्यां भवति। वीप्सा च व कुतुभवति नैकस्मिन्नेकदेशोवरुवस्तत्र पदार्थाः तस्मात्पदार्था
नामुपांशुत्वेन संबंधो न तद्देशस्येति। कथं पुनर्वीप्सावगम्यत इति। यदित्व ने न लभ्यते। किमित्युच्यमान च चनं
विशेषाश्रयाणां तानि मिश्राः प्रतीयंते। व ऋतुचैसामान्यं विशेषाश्च भवंति। तस्मान्न देशः पदार्थी वीप्सयालु
भ्यंते। तेषामुपांशुत्वेन संबध्यंत इति। ननु दीक्षणीयादिषु नो चर्म्मोक्तः यावत्तावाचाकामयेत तावत्पादीक्षणी राम
यायामनुब्रूयात्तैरन्नेंद्रप्रायणीयायां मंद्रतरमातिथ्यायामुपांशूप सद्स्विति कथं तत्रोपांशुत्वं कर्तुं शक्य १५

मित्युच्यते। स यथा प्रयाजेषु भविष्यति दीक्षणीयादिषु प्रधानस्याङ्गोपबंधत्वाद् दर्शपौर्णमासं प्रधानवर्जितेष्व
ङ्गेषु निवेक्ष्यते सामान्योपदेशात्। प्रयोजनं कुंडपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहोतीति एवमादौ निप्राग
ग्नीषोमीयादेः पशुतन्त्रस्य संबन्धो न भवति यथा एवं पक्षः। यथा तर्हि स्विष्टकृतो न संबन्धः॥ अग्निधर्मः प्रतीष्टकं सं
घातात्पौर्णमासीवत्॥ अस्त्यग्निः य एवं विद्वानग्निं चिनुत इति चैवं समाम्नायते। हिरण्यशकलैः सहस्रेणा
ग्निं प्रोक्षति। दध्ना मधुमिश्रेणाग्निं प्रोक्षति॥ वेतसशाखयावकाभिश्चाग्निं विकर्षति। मण्डूकेनाग्निं विकर्षति। तत्रा
यमर्थः सांशयिकः। प्रतीष्टकं किं विकर्षणं प्रोक्षणं च कर्त्तव्यम् अथ सकृद् देवकर्त्तव्यमिति। तन्नैवं तावद्विचार्यते। कि
मिष्टकासमुदाये ग्निशब्द उत ततो व्यतिरिक्ते द्रव्यान्तर इति। यदि समुदाये ततस्तल्लक्षितानामिष्टकानामगम्यमा
ने विशेषे सर्वासां प्रोक्षणं विकर्षणं चासमवाद्द्रव्यान्तरे ततः सकृदेवेति। किं प्राप्तं। प्रतीष्टकमिति। कुतः समुदाये
ह्यग्निशब्दो वर्तते। कथमवगम्यते। द्रव्यान्तरस्याभावात्। द्रव्यान्तरमेव नास्ति कोऽग्निशब्देनाभिधीयेत। कस्मि
न्नग्निर्निधीयते ति। कथं पुनर्नास्तीत्यवगम्यते। द्रव्यान्तरे चेलक्षणात्। तत्र हि द्रव्यान्तरमस्तीत्यवगम्यते यत्रै

कस्मिन्नवयवे गृहीते कृष्यमाणे कृत्स्नः कृष्यते । कोऽभिप्रायः ॥ यद्येकोऽवयवो हस्तेन संयुक्तः कृष्यते न द्रव्यां
तरं कः प्रसंगो यत्तद्वितीयोऽप्यवयवः कृष्येतेति । अथ द्रव्यांतरमपि तत्र कृष्येत तत्र द्रव्यांतरस्य समवायिनां अवय
वानामपि निर्भागात्कर्षणमुपपन्नं । न तु संयुक्तसंयोगस्य द्रव्यांतरादृते धर्म्म एषोऽवकल्प्यते । न ह्यवष्टब्धे काष्ठपूलके काष्ठ
एकस्मिन्नाकृष्यमाणे काष्ठांतराणि कृष्यंते । यत्र हि परस्परव्यतिषंगजनितैकबुद्धिर्भवति नावयवबुद्धिर्दृश्यते नापि
केनचिदनुमानेनानुमीयते तत्र द्रव्यांतरं जातमित्युच्यते । इह तु यैवेष्टका गृहीता कृष्यते सैवागच्छति नेष्टकांत
राणि संधिशिथिलत्वात्तेन नावयवसंस्पृतिरस्तीति गम्यते । तस्मान्नास्ति द्रव्यांतरं तत्रेष्टकाभिरग्निं चिन्वीतेति वच
नमात्रमिष्टकाभिः कर्त्तव्यं । न वचनमात्रेण कृते न किंचिद्दृष्टमस्ति तस्मादग्निनिर्वाणार्थानामिष्टकानां वचनस
मुदायोपलक्षितानाम गम्यमानेऽपि विशेषे सर्वासामेव प्रोक्षणं विकर्षणं न कर्त्तव्यं । पौर्णमासीवत् । यथा य एवं वि
द्वान्पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्यां यजत इति आग्नेयादय एव प्रकृष्यैतेनार्थांतरं किंचिदेवमिहापीति ॥ राम
अमावास्यात्तदैन्द्रकाल्यादितरामावादर्शत्वात् ॥ वाक्याद्वात्वोऽपि परिवर्त्तेते । नैतदस्ति यत्तीर्णं कर्त्तव्यमिति । कथं त १६

र्हिसंस्कुर्देवेति। ततएतद्रूपेते। द्रव्योत्तरमिष्टकाभिः क्रियते। तच्चाग्निर्निर्वर्तयितव्यः। तत्रचाग्निशब्दोऽवगतइति। कथं
परार्थेनेष्टकानां निर्देशात्। इष्टकाभिरग्निं चिन्वीतइति तृतीययाविभक्त्या पारार्थ्यमिष्टकानामवगम्यते। यदि
चयनमात्रमचोद्यते तदिष्टकासंस्कारार्थमवगम्यते। तत्र द्वितीययाविभक्त्या संयोगः स्यात्॥ तृतीययासंयोगो
बाध्येत तस्मादिष्टकाभिरन्यत् क्रियते। तच्चाग्निर्निर्वर्तयितव्यः। तदर्था इष्टकाश्चयनं वेति। आह। नन्वेतदुक्तं तस्याभावाद
श्मन्यः पक्षः परिगृह्यतइति। उच्यते। नाभावः प्रत्यक्षत्वात्। नैककुड्यः सावल्मीकादिष्टकासुनापक्लृप्यते न वा वयव
धिर्हिरण्यपात्रे पुरीषवत्त्वात्। तस्मात्सकामसंयोगेप्य कुड्यरूत्पादादन्यमिष्टकाभ्योव्यतिरिक्तं द्रव्यमग्निनिधानार्थमस्ति।
यदिवा इष्टकासंस्कृतिरप्यकुड्यैरेवावगम्यते। यत्विष्टकाकर्षणेन कृत्स्नावकर्षणमिति। सतं संस्कृतोतत्त्वविष्टेदः
क्रियते हि यानि द्रव्याणि स्थावराणि जङ्गमानि वा तत्र स्थावरेषु विच्छेदो न भवति। यथा वनस्पतेः पर्णे गृहीते
कृष्यमाणे न कृत्स्न कृष्यते स्थावरत्वात् एवमिदमपि स्थावरं हीदमग्निद्रव्यं। तस्मात्सकृदेव प्रोक्षणं विकर्षणं च
कर्तव्यमिति॥ नोदनासमुच्चयात्कुर्यान्मासांश्चयात्स्यात्॥ अथयदुक्तं यएवं विद्वान्पौर्णमासीं यजतइत्येवंप्र

द्यानमावास्यां यजत इति नाग्नेयादिमः किंचिदर्थांतरं तथेहापीति। उच्यते। युक्तं पौर्णमास्यां तथाभावः॥
वादनः समुदायो हि तत्र क्रमेण वर्म्मसाद्ध्यं विधीयते इह तु द्वयात्तरमस्तीतु क्तं। तस्माद्वैषम्यं पौर्णमास्येति। पत्नीसंय
जांतं सर्वेषामविशेषात्॥ अस्य हर्गणः द्वादशाहे न प्रजाकामं याजयेदिति। तत्र श्रूयते। पत्नीसंयाजांतान्य
हानि संतिष्ठंत इति तत्रायमर्थः संशयितः किं सर्वेषामंगानां पत्नीसंयाजांतत्वमुत तेषां उत्तमादिति। चोदकम
वर्जयित्वा संदेहः क्रियते तस्य हि मानसांतता वचनेनोक्ता। उक्ता वस्था प्रस्ते। सर्वेषामंगानामिति। कुतः अविशेषा
द अविशेषेणोच्यते। पत्नीसंयाजांतान्यहानि संतिष्ठंत इति। न च कश्चिद्विशेष आश्रीयते तस्मात्सर्वेषामिति॥ ॥लि
गाद्यामसुत्तमानां॥ वा शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। आद्युत्तमादंगात् पत्नीसंयाजांततास्यात्। कुतः लिंगात् लिंगं न वृत्ति पत्नी
संयाजांतान्यहानि संतिष्ठंते न बर्हिः प्रहरति अ संस्थितो ह्येष यज्ञ इति यस्मिन्नहनि अ संस्थितो यज्ञस्तस्मिन् पत्नी
संयाजांतं दृश्यते। कथं हल्वर्थेन संस्था निर्दिश्यते यस्मा दिमानाहानि संतिष्ठंते न बर्हिः प्रहरति अ संस्थितो हि राम
संस्थितान्यहानि तस्मादेषु पत्नीसंयाजांतता। संस्थितिश्चोत्तमे हनि। अपि च यश्चाहः सु पत्नीसंयाजांततातिसंस्था १७

दृश्यते कीर्त्यमानात्तस्मादसंख्यायाः पत्नीसंयाजांततायाश्च सामानाधिकरण्यं। असंख्यां च प्रायुत्तमात्
दृष्ट्वा प्रायुत्तमादेव पत्नीसंयाजांततामध्यवस्यामः॥ अनुवादो वा दीक्षायथानकं संस्थापनस्य। तत्रादः पत्नीय
वर्तयति। नैतदस्ति प्रायुत्तमात्पत्नीसंयाजांतत नास्त्यादिति। किं तर्हि। सर्वेषाम विशेषात्। यदुक्तेषु पत्नीसंय
जांततातेथसंख्याद्दृश्यते। तस्मादसंख्यायाः प्रायुत्तमादर्कोपत्नीसंयाजांततानि पश्याम इति। नैतदेवं विधिमूल
दर्शनेनानुमानमाणमूलं। अनो मृगतृष्णारूपमेतद्दर्शनं। यदपि संख्याहेतुरिति तदपि न स्यात्। उक्तं हि। श्रुतिर्
श्रुत्याद्दृष्टवत्कल्पादिति। ननु सामानाधिकरण्यं असंख्यापत्नीसंयाजांततयोः। पत्नीसंयाजांतता सर्वेषामङ्गाङ्ग
इत्यनगम्यते। असंख्या पुनर्न्यायेन प्रायुत्तमादर्को यदेतदसंस्थितो हि तर्हि यत्र सति अर्थवाद एष पत्नीसंयाज
नतास्तु तदर्थः॥ तथा ह्यसंस्थितो यत्र श्चिरेण संस्थाप्यत इत्युसालोच्यते। यस्मा श्चिरेण संस्थाप्यते तस्मादव
लुप्यन्तां पत्नीसंयाजांतान्यहानि नं वंति तिसंतिष्ठमाने थेवाहः। श्वैश्वस्तु असंख्या वचनं पत्नीसंयाजांततायाः संस
पसंस्थावंतिष्ठितान्यहानि। अवभृथादय एषां शेषः पदार्थाः क्रियन्ते यथा दीक्षान्तो च नवचनं न तु संख्या

पनेस्यार्थवादः एवमेतद्दृष्टम्। वरुणप्राघासमां वा एषोमिथीयते यो दिह्निनोऽहोरात्रे वै वरुणप्राघासा यदिवा
संस्थापयेरन्तुन्मुक्तो वरुणप्राघासा। मीमांसायां नक्तं संस्थाप्यो वरुणप्राघासाम्बोन्मुच्यते आत्मनो हिंसापाइतिअनु
ज्ञातः सवरुणप्राघासान्नताववह्निपाऽनुचमे तत्रैव स्थिताहि दीक्षान्मोचनार्थः ... येनोच्यते वरुणप्राघासाम्यामे
वानिर्मुच्यत इति वरुणवो नियमास्तदनो विरज्यते मानालोच्येषवादो भवति एवमपि हापि वरुण संस्थामालोच्यासंस्थि
तवचनं भवतीति॥ ॥स्यालीनारम्य विधानात् लिंगविरोधात्॥ बाध्याद्यालक्षो विपरिवर्तते। भवेद्यापाग्नेमात्
पत्नीसंयाजान्तानसारम्भ्यान्नमेहेरेषा विधीयते। कथं तर्हि सामान्ये न पत्नीसंयाजान्तान्यहानि भवन्तीति तत्रोतलिं
गविरोधो भवति। पुनर्न्यायेन प्राप्तिरिति। पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठंते शंयुनैव तदुक्तं भवति शिष्टमवलुप्यतइ
तिसंतिष्ठंते नानुष्ठीयंत इतिकर्तव्यापारस्य परमतीतीति। तेषु सह क्रियमाणेषु हस्तवपर्येऽकस्मिं स्थितापदार्थे वस्थाप्य।
वरूपमपरस्याङ्गः पदार्थान्नुष्ठातव्याः तत्रानियमप्राप्ते पत्नीसंयाजान्ते स्थाप्य मितिनियमप्यते तत्स्थावस्थान राम
सैतत्प्रयोजनं कथमहरेतरस्य पदार्थानुष्ठानेन यौगपद्यमनुष्ठेयं तेनेति। एतद्धि दृष्टमवकार्ये यस्मिन्नेतद १८

स्थान१

ष्टं न शक्यं कल्पयितुं तथा दृष्टे। तत्र न पत्नीसंयाजांत तावन्न्यांतस्य प्रयोजनं न विद्यते तस्मात्पाणीसाला
संयाजांत इति न्यायेन प्राप्ते लिंगदर्शनमसंस्थितो हि तत्र हि यज्ञ इति॥ ॥अभ्यासः सामिधेनीनां प्राथम्यात्स्था
न धर्मः स्यात्॥ स्तोदर्शपूर्णमासयोः तत्र सामिधेनीः प्रकृत्योच्यते त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामन्वाहेति तत्रैषोऽर्थः
सांशयिकः किमस्य धर्म एष यच्च तत्र स्थानं प्रथमो वा जितो त्रिरभ्यसितव्या। उत स्थानधर्मो योऽन्योऽपि प्रथमम् उच्यते स त्रिरभ्य
सितव्येति कुतः संशयः। उभयथोपपत्तेः यथा धर्माभिसंबंधः क्रियते या सा प्रथमम् उच्चरितानां सामिधेनीनां प्रथमम् उच्चरिता सा त्रि
रभ्यसितव्येति ततः प्रथमाया जातायास्तत्रैव धर्मः अथैव विज्ञायते प्राथम्यसंयुक्तं त्रिरनूयादिति ततो वचनस्य स्थानधर्मता
किं तावत्प्राप्तं जातौ धर्म इति। कुतः प्राथम्यस्य वचनात् सर्वं घात्वर्थेऽभ्यासे न कथमवगम्यते स्त्रीलिंगनिर्देशात् व्यक्तिवि
शेषो हि स्त्रीनाम यदि तद्विशेषणं प्राथम्यं स्यात्ततो लिंगविशेषणनिर्देशो न कल्पते। सापि स्त्री ज्यासेन संमन्यते अ अ३
थ प्रथमम् अन्वाहेत्युच्यते त्रिरभ्यसितव्यम् इति ततो व्यक्तिविशेषेणाविवक्षते तत्र स्त्रीलिंगविशेषणनिर्देशो नोपपद्यते। अपि
च वाक्यभेदः प्रसज्येत प्रथमम् उक्ते त्रिरभ्यसितव्यं प्रथमम् उक्तायां त्रिरभ्यसितव्येति मत्वा हे पुनः प्राथम्यलक्षितायाः

भ॰न॰ वो धर्मः उच्यते। तत्रैकार्थविधानेनैव भवेद्वाक्यभेदः। अपि च श्रुत्या प्राथम्येन स्त्रीसंबंधस्तेन वाक्येनाभ्यासः तस्माद्द्वि
१९ धर्मीय च तत्र स्थाप्य वा वाजा निरभ्यासितव्येति एवं प्राप्ते ब्रूमः। यायं सामी चेनीनां प्रथमायास्त्रिरभ्यास उच्यते स प्रथमत्व
न निमित्तो धर्मः। नत्रैः कस्याश्चिज्जातिनिमित्तः। कुतः। नहि तत्स्नेपि ऋग्वेदे प्रथमानामकाविदग्विधत्या त्रिरभ्यस्य
तत्र च प्राथम्यम् लक्षणार्थं स्यात् इतरस्मिन्नपि द्विश्रुतिर्न लक्षणा। श्रुतिश्च ज्यायसी लक्षणायाः। तस्मादस्मत्पक्षः। अथ
यदुक्तं स्त्रीलिंगसंबंधात् तस्मात् लक्षणैव श्रुतिर्वाक्येन न विनियते स्त्रीलिंगोपपत्तिः। अत्रोच्यते। गुणवचनानां हि शब्दाना श्रुति ५
माश्रयतो लिंगवचनानि भवंतीत्यविशेष्यमाणायामपि व्यक्तौ यद्द्रव्यं प्राप्तं लिंगं तदाश्रयभूतं गुणस्य भवतीत्यविधि
त्सितेपि तस्मिन् लिंगविशेषे निर्देशोनुवादभूतो भवत्येव। यथा शुक्लः पुमान् शुक्ला स्त्री शुक्लं नपुंसकं शुक्ल एकः शुक्लौ
द्वौ शुक्ला बहव इति शुक्लां चाटीमानयेति यद्यपि चाटीानयनं विधीयते शुक्लत्वसंबंधमात्रं विधित्सितं भवति न तत्र लिंग
न विशेषणं क्रियते तथाप्यनुवादभूतः स्त्रीलिंगनिर्देशो भवत्येव शुक्लामानयेति। अनुवादभूतत्वाच्च न कश्चिद्वाक्य राम
भेदो भविष्यति। एवं च सति यद्यपि प्राथम्यस्य स्त्रीलिंगसंबंधः श्रौतस्तथापि प्राथम्यस्यैवाभ्यासेन संबंधो न लिंगस्य यद्य १९

न३

लिंगस्यैतेनसंबंधोऽभिधीयतेप्राथम्यस्यानुवादताकल्प्येतप्राथम्यस्यसंबंधेधर्मिविशीयमानेवाक्यंभिद्ये
तअपिचनैवाचविवक्षितंप्रातिपदिकविशेषणंस्त्रीशब्दः स्त्रियांयत्प्रातिपदिकंवर्त्तततेष्टाबादयइति॥ अवि ते २
शेषणेसपदान्तरेणसंबंधोभवतियथाराजपुरुषोगच्छतीतियदातुप्राथम्यस्याभ्यासेनसंबंधः तत्रप्राप्तमनूद्य
तस्त्रीत्वंयानिसामिधेनीषुवचनानि वचनाः स्त्रीलिंगवचनश्छब्दः तत्रयत्प्रथमंवचनंतस्याभ्यसूर्त्रगुणवचनानां
वाच्यानामाश्रयतोलिंगवचनानिभवंतीत्यविशेषितायामष्टत्वंस्त्रीलिंगंतद्विष्यतीतियत्प्रथमवचनंतत्त्रिरा
हेतिस्त्रीवसामस्रसामिधेनीतस्मात्त्रिः प्रथमामन्वाहेतिप्राप्तस्यलिप्सानुवादः त्रिः प्रथमामन्वाहत्रिरुत्तमांतांपंचद
शसंपद्यंतइतिपंचदशानांसामिधेनीनांसंपत्तयेत्रिर्वचनंन्यूनमानंपरिपूरणीयात्कृतोभवतिनर्थ्यनयवस्यापरि
पूर्णवसमिधनवतीनर्थवयवः तस्मात्प्राप्तानुवादोलिंगसंख्याप्राथम्यस्यधर्मीनर्थ॥ उपांशुयाजोपपानवदा
वर्तेतारंभणीया॥ स्तोदर्शपूर्णमासौदर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेतेतितत्रारंभणीयेष्टिः समाम्नाता॥ अ
ग्नावैष्णवमेकादशकपालंनिर्वपेत्सरस्वत्यैचरुंसरस्वतेद्वादशकपालमग्नयेभगिनेष्टाकपालंनिर्वपेद्

भा॰न॰ ४० कामयेतान्वारः सामिति नित्यवदेके भगिनमामनंति। आरतिश्च दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। यावज्जीवं द
र्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति। तत्रेष्ट्यावृत्तौ संदेहः। किमारंभणीयाप्यावर्त्ततेन तिष्ठिं प्राप्ते। आवर्त्ततेति।
सकृदेव कर्त्तव्येति। कुतः एवं प्रयोगवचनोनुगृहीतो भविष्यति। प्रयाजवदधर्यागस्तु। प्रयाजा आवर्त्तन्ते। एव
मंगभूता आरंभणीयाप्यावर्त्तेत॥ सकृद्वारंभसंयोगात् एकः पुनरारंभो यावज्जीवप्रयोगात्॥ वाशब्दः पक्षं व्या
वर्त्तयति। नैतदस्ति यदुक्तमारंभणीयावर्त्ततेति सकृदेव कर्त्तव्या। कुतः आरंभसंयोगात्। दर्शपूर्णमासयो
रारंभणे संयुज्यते। साधारणश्च सर्वेषां प्रयोगाणामारंभः कथं अग्नीनाधाय सर्वः संकल्पयति पर्वणि पर्वणि म
या दर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्याविति तदध्यवसायाद दर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्यावित्यारंभणीया क्रियते एष एवास्यारंभोऽय
दध्यवसायो नाम तत्र साधारणं सर्वेषां प्रयोगाणां यावज्जीवप्रयोगात् अथापि प्रथमं प्रवर्त्तनमारंभस्तथापि प्रथ
मप्रवृत्तेन सर्वप्रयोगाः कृता भवंति। तस्मात्सकृदारंभणीया कर्त्तव्येति॥ ॥ एवंना॥ इष्ट्यावृत्तौ प्रयाजवदावर्त्तेत। राम
रंभणीया। यस्तु प्रथमः पदार्थस्त्वारंभ इति। तत्रैष संन्यायः किं दर्शपूर्णमासयोरारभ्यमाणयोरारंभणीयाप्रय ४०

मपदार्थसम्बंधं करोति। उत पुरुषस्यारभमाणस्य प्रथमं दर्शपूर्णमासयोः प्रवर्त्तमानस्यारंभणीयाक
त्रीरमारंभणयोग्यं करोतीति। किंवा दर्शपूर्णमासयोः प्रकरणात्तयोरारंभे स्यात्। पुरुषसंबंधे च फलं कल्प
यितव्यं भवेत्॥ तस्माद्दर्शपूर्णमासारंभे एवं चेदारंभमेव दिष्ठ्यादन्नौ भत्वारंभं स्यात्॥ यथाप्रयोगाद्
त्रैप्रयाजाः सदर्शारंभसंयोगात् एकः पुनरारंभोऽर्थाद्यावज्जीवप्रयोगात्। स च बाधितुमर्हति कुतः पुरुषारंभ
संयोगात्। पुरुषदर्शपूर्णमासावारभमाणे विधीयते कुतः निर्वपेदिति स्मृत्या कर्त्तृसंबंधः क्रियते तत्र पु
रुषप्रयत्नवचनं विवक्षितत्वादार्थं भवति। इतरथा पदार्थमात्रे विधिः लिसितकर्त्तुः प्रयत्नमविवक्षितं स्यात्। प्र
योगवचनप्रामाण्यमेवानुघते। यत्रकर्त्तृसंबंधे फलं कल्पयिता व्यंतन्नकल्पयिष्यते कृतारंभणीयाकः पुरुषः
प्रयोगवचनेन गृहीष्यते। एवं वेदेऽस्मिन्नेवारंभे कृतारंभणीयाके कृते पुरुषे तत्प्रयोगाद्यावज्जीवं प्रयोगे कृता
रंभणीयाकः पुरुषो भवति। प्रथमं दर्शपूर्णमासौ रभमाणः कृतारंभणीयाको जातः द्वितीयादिष्वपि प्रयोगेषु द
र्शपूर्णमासावारभमाणः कृतारंभणीयाको जात इति योग्य एव भविष्यति। अथोच्यते। समाने हनि त्वारभ

मी॰न॰ ५१ मानइतिभवति। नचद्वितीयादिषु प्रयोगेषु समाने हनिहुत्तारं भणीयाकोसाविति। अत्रोच्यते द्वितीयादि
ष्वपि प्रयोगेषु समानएवाहनि दर्शपूर्णमासावारभ्यमानौ सो हुत्तारं भणीयाको जगतश्री योग्यएवमवि
ष्यति॥ अर्थाभिधानसंयोगान्मंत्रेषु शेषभावः स्यात्तत्राचोदितमप्राप्तं चोदिताभिधानात्॥ स्तौ दर्शपूर्णमा
सौ तत्र निर्वापमंत्रः। देवस्यत्वा सवितुः प्रसवेश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामीति। तत्रैवा
र्थः संशयितः। किंसवितृश्चि पूषशब्दानामविद्यतौ ऊह उतानूह इति। ततएतन्नावगम्यते तत्कर्मणि समवे
तमर्थमेते शब्दा अभिदधति। उतासमवेतमिति। यदि समवेतमूह इष्यते अथासमवेतमविहिताः प्रयोक्तंते
तदुभयमपि संदेहपरीक्ष्यते। किंतावन्नः प्रतिभाति तत्र समवेतमभिवदंतीति। कुतः एतद्धि मंत्रपदानां दृष्टंप्र
योजनं यत्समवेतमर्थं प्रकाशयंतीति। तत्रासमवेतार्थप्रकाशनेन किंचिदपि दृष्टं प्रयोजनं। समवेताना
नुपकाशने दृष्टमस्ति। तद्यदि समवेताभिधायिन एते शब्दास्ततः प्रयोजनवंतः। कथंपुनः समवेताभिधा राम
यिनः। यदिनामसवित्रादयः शब्दा अग्न्यादीनांवाचकानवेयुः। यदिवासवित्रादयो देवताविशेषादग्न्य २१

पूर्णमासयोः स्युक्तमंत्रपदानामदृष्टार्थतामाभूदित्यन्यतरदध्यवसीयते। मांत्रवर्णिकी देवताविधिः
सवित्रादयोवाग्न्याद्यो अग्न्यादीनांवाचकामेवपुंस्त्वस्तस्माद्दृष्टबलादन्यतरदध्यवसेयं। अत्राह। नन्वन्येपु
तु मिलत्वाव यव भूताः सवित्रादयोग्न्यादीनांवचनात्अपिसंतोग्न्यादिभिः प्रकाशितायादेवतायानर्हंति विदध
धिकं कुर्युः। नोखल्वपिसवित्रादिवचना एतमांत्रवर्णिकाः। ग्राहकत्वंतुपपद्यते॥ अत्रोच्यते॥ पृथग्वाक्यान्येत
निनविषंति। तेषांऽदृष्टंनिर्वपामीतिसाधारणेनत्वयं। नानिवाक्यानि दर्शपूर्णमासयोर्गुणभूतानियघेत
देवतान्यत्र हवींषिविधीयंते ततो वक्तव्यं तस्य सर्थापत्त्या मांत्रवर्णिकादेवताविधीयंते। अग्न्यादिवचनतावास
वित्रादीनांपृथग्वाक्यानि च अग्निवाक्येन वैकल्पिकानीत्येवंप्राप्ते ब्रूमः। नैवमादीन्युद्धृतवाक्यानि। अचोदि
तोऽऽरोनप्राप्नोतिचोदिताभिधानान्मंत्रस्येति। तत एतदुच्यते। असमवेताभिधायिनः सवित्रादय इति। के
यो। नह्यत्र सवित्रादिदेवत्यं कर्म्म चोद्यते। न चाग्न्यादीनामर्थेषु सवित्रादयः स्वादाः। अत्राह। नन्वर्थापत्त्यान्य
तरदध्यवसीयते तत्युक्तं समेत। द्वेवकर्म्मणि सवित्रादिवाक्यान्युपपद्यंते। अग्निवचनत्वे वास्ति याहविषोदे

स्वे

शा.न ७७

ता। सामंत्रवचनेन प्रकाशयितव्या। सवितादयश्च चरुदानिर्वापवाक्ये प्रकाशनार्थाः। ते हविर्देवतां
प्रकाशयंत उपपद्यंते नान्यथेति। अस्मादयस्य हविर्देवता इति न वचनादवसीयते। अत्रोच्यते। यद्यत्र
स्यमानत्वानर्थक्यमेषां स्यात्ततोन्यतरलक्षितार्थ… यानसंयोगान्मंत्रेषु शेषभवती तिनत्वेव मफत्स्यमानेत्था भावो
नर्थक्यं तस्मात्तान्यतरस्यापि कल्पनेन किंचिद्दक्षिप्रमाणं। नच बाधं व एत छब्दिका देवताः तत्राचोदितमप्राप्तमपू…।
र्वोदितमभिधानात्। अथ यदुक्तं प्रत्यायकेन शब्देन प्रकाश्यंते अत्र देवताः तत्राश्रुतानां प्रकाशनेन किं विदस्ति
प्रयोजनमिति तत्परिहर्तव्यमत्रोच्यते॥ ॥ततश्चावचनेतेषामितरार्थं प्रयुज्यते ततश्च तेन कारणेनाश्रुताना
वचनं नक्रियते सवित्रादिभिः शब्दैः केनतर्हि कारणेन क्रियते। इतरार्थं प्रयुज्यते निर्वापस्तु समर्थः। देवस्य सवितुः
प्रसवे देवेन सवित्रा यजमानेन प्रसूते उदितेवा सवितरि अश्विनोर्बाहुभ्यां परिक्रयणमभिप्रेत्य यजमानयोर्धृ
पत्नोर्बाहुभ्यां अश्विनोर्हितावस्थाध्वर्युश्च दानेनाश्रितवंतौवा तद्यस्तफलमश्नुवाते तरवाहू इति स्वैवाद्द राम
व्यपदिशति। देवता व्यर्थी वा अश्विनौ रतौवा हस्तौ इति। पूषणेन तु यजमान [illegible] मेवमन्यते पुल्हाते: एवं सर्वा

र्थो भवितेषु प्रकाशनार्थाः। अत्राह। कस्मान्नोत्कृष्टाः सवित्रादयः शब्दाः प्रकरणांतरे सवितारमभिवनैरद्व
एं वाभिवदति लिंगेन तत उत्कृष्यमाणाः प्रकरणं बाधितुमर्हन्ति। अत्रोच्यते॥ सवित्रादयः परविशेषणं विशेषि
ष्यत्वाश्रियंते। प्रातिपदिकार्थस्त्वव्यतिरिक्त इति गम्यते। तत्र लिंगं श्रुत्या बाध्यते। लिंगं हि प्रातिपदिकार्थे प्रका
शनं देवतार्थमिति सत्येव देवताभावाद् यत्र देवतात्वान्नोत्कर्षति॥ विभक्तिश्रुतिस्तु प्रातिपदिकार्थं पदार्थान्तरविशे
षणत्वापयति तत्रैरु। स्तिपदांतरे श्रुतिश्च लिंगाद्बलीयसी। तस्मान्नोत्कृष्टः। आह। यदा सवित्रादयो यजमान
परास्तदा सत्रे कथमनूह इत्युच्यते। जोषणार्थमिदं वाक्यमनानुलापनार्थं च जोषितस्य जोषणं कर्त्तव्यं। तत्र हष्टो
र्थो न्तु हैज्ञापनं पूर्वं वचनेन लतंतरहष्टार्थमापद्येत। अपि च जुष्टं निर्वपामीति जोषणकरणं निर्वपामीति न
वशाद्देनोच्यते। सवितुः प्रसव इत्यनुज्ञानहेतुः परविशेषणं धर्म कीर्तित। अननुज्ञातमपि निर्वपणं शक्यार्थं कु
र्यादेवनतज्जोषितेन यागः श्रूयते॥ तस्माज्जोषणार्थाः सवित्रादयः शब्दा नोत्कृष्यन्त इति॥ गुणशब्दस्य यतिवेत।
तस्मिन्नेव वाक्ये दर्शपूर्णमासयोरग्नये जुष्टं निर्वपामीति समाम्नायते। तत्रायमर्थः सांशयिकः किमग्नि

मी०न० त्राद्वोपि विहृतो नोह्यते सोपि न समवेतवचनः॥ उतोहितव्यः । समवेतवचनो हि स इति । किं प्राप्तं । एवं च तत्र
२३ संशयः । सोपि गुणशब्दस्तथैवासमवेतवचनः । कुतः॥ स च विकारे योस्मिन्वाक्ये समवेतवचनः । यथाग्निरा द्वोपस
मवेतवचन एवमवैलक्षण्यं भविष्यति । अवैलक्षण्यं च न्याय्यं । यदि समानं कारणं तेन न्यायेन वैलक्षण्यमुच्यते
समानं चेह कारणं य एषोग्नाद्वानामर्थः; सउहृदययोगेनास्तीति अग्नये जुष्टं निर्वपामीति अस्यार्थः; सउह्यमानस्याग्नि
येजुष्टं निर्वपामीत्यनेन न जुष्टस्य निर्वाप उच्यते न चेह जुष्टस्य निर्वापोस्ति । अजुष्टं चेह निर्वप्तव्यं । निर्वापेण च
तज्जोष्यते । तस्मान्न समवेतवचनः; तस्माप्रयुतार्थस्य वचनस्योत्तरार्थं प्रयुज्यते निर्वापस्तु तदर्थेनेति । तस्माद्
वि तदपि विहृतो नोहितव्यमिति ॥ न समवायात् । नैतदेवं । समवेतवचनो ह्यग्नये जुष्टं निर्वपामीति । ननु चेतदुक्तं
जुष्टस्याच निर्वाप उच्यते । न च जुष्टं निर्वप्तव्यमिति । उच्यते । नैव जुष्टस्य निर्वाप एतेन वाक्येनोच्यते । किं तर्हि
निर्वापेण जुष्टं करोमि अग्नये जुष्टं करोमीति । एवं हि दृष्टार्थं भवतीति । अतो जुष्टकारणत्वादैलक्षण्यमसंभ राम
व्यं । तस्मात्समवेतवचनोग्निशब्द ऊहितव्य इति विहृतोपीति ॥ ॥ एवं बाणवच्छब्दस्य चेति चेत् ॥ दर्शपूर्णमा २३

योरामनंति। धान्यमसि धिनुहि देवानिति इषद्दिते तंडुलानावपतीति। तत्र धान्यशब्दं प्रति संशयः। किं समवे
तवचनो न वेति। किं प्राप्तं। योयं गुणशब्द इह वलक्षते धान्यशब्दो नाऽसौ समवेतवचनः स्यात्। धान्यशब्दो हि धान्यम
भिवदति। न तु धान्यमोप्यते सतुषे हि धान्यशब्द एव वर्तते तंडुलेषु वोप्यमानेषु धान्यप्रकाशनं न क्रियते। तदसमवे
तस्य प्रकाशनेऽदृष्टं यथा स्यादिति। तस्माद्विसतिषु नोहितव्यमिति॥ ॥न समवायात्॥ नैतदेवं समवेतो हि धा
न्यशब्दार्थः स हि तंडुलेषु वर्तते तद्विकारत्वात् लक्षणया। यथा कौशिकेषु आलयो भुज्यंते गावः पीयंत इति श्रुलु
पादानेऽदृष्टं कल्पयितव्यमिति लक्षणशब्दः परिकल्प्यते। तस्मात्समवेतवचनो विकारे चोहितव्य इति। प्रयोजन
मश्वीवालानामयनं षट्त्रिंशत्संवत्सरं तत्रेदं समाम्नायते। संस्थिते संस्थिते गृहपति मृगयां याति स तत्र यान्
हन्ति तेषां तरसाः सवनीयाः पुरोडाशा भवंतीति तत्र चाविकारेण धान्यमसि धिनुहि देवानिति प्रयोगं कर्तव्योपथा
पूर्वः पक्षः। पूर्वपक्षसिद्धान्त ऊहः कर्तव्यः। मांसमसि धिनुहि देवानिति॥ चोदिते तु परार्थत्वाद्विधिवदविकारः स्यात्॥
सोऽदर्शपूर्णमासौ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति तत्रेऽगनिगदः उपहूते सवमादिः तत्रेदमाम्नाय

मी. न. तोदैव्या अध्वर्यव उपहूतौ न चेदं तावत्परीक्ष्यते। किं समवेतवचनो यज्ञपतिशब्द उतासमवेतवचन इति कथं
२४ समवेतवचनः। यदि यज्ञपतिशब्दवचनेन यज्ञपते रूपकारकं ततः समवेताभिधायी। अथैतत्स्तुत्यर्थं ततो न स
+ उपहूतामनुष्याय इमं यज्ञमवान्येव यज्ञपतिं वर्द्धानिति। तत्रायमर्थः सांशयिकः। किं दक्षयजमानके यज्ञप
तिशब्द ऊहितव्य उताविकारेण प्रयोक्तव्य इति। स मवेताभिधायी। किं प्राप्तं ऊहितव्यः समवेताभिधायी कथं य
ज्ञपतिशब्दवचनात् यज्ञपतयः प्रोक्ता हंते इडापदानपदैर्य्यपदैर्यज्ञपतिशब्दैरभिधीयते। तस्मान्मुख्यः प्रत्य
यः इडास्तुतो यजमानः। तस्मादर्थविप्रकर्षान्नेडास्तुतिः। अतो यज्ञपतिशब्द ऊहितव्यः। यस्यैव शब्दस्य नाम्यते स
एवोत्साहसंस्कारेण संस्कृतो न स्यात्। तस्मात्सर्वे शब्दसंस्कारार्थं वदितव्याः सर्वेषु वदितव्येषु ऊहवचनोपा एवं
मे ब्रूमः। नोदिते तु परार्थत्वाद्विधिवदविकारः स्यात्। नोदितमपि यत्समवेतं परार्थं क्रियते न स्वसंस्कारा
र्थं तदपि अविकारेण प्रयुज्यते। तन्नोऽस्ति तस्यापरार्थत्वात्। अत्र हि यज्ञपतिवचनं शब्दविशेषणार्थं राम
शब्दवचनं वेडास्तुत्यर्थं। कथमवगम्यते। इडोपक्रमेणैकवाक्यत्वात्। इडाप्रकरणत्वात्। अथ यदुक्तं गम्यते तु २४

उपह्वाने पठ्यं यज्ञपतिवृद्धिवचनं तेषामुत्साहकमुपहूता मनुष्या पेयज्ञपतिं वर्द्धयेयुरिति। अत्रोच्यते। स
यो हैवं विद्वानिडां बावरतीत्यभिधायाथ प्रतिपद्यते इडोपहूतोप हूतेडोपास्माँ इडाह्वयतामिडोपहूतेत्या ह्वेना
वगम्यते यस्यैष आरम्भः सइडायामेव इति तन्न प्रपतितस्योपहूता मनुष्या इत्येवमादियज्ञपतिवर्द्धनि तत्
तस्मात् इडामुपह्वानं वदितव्य इति वाक्यादवगम्यते। समर्थस्य उपह्वाने यजमानं तु प्रोत्साहयितुं वादि
तव्य इति नास्ति वाक्यं केवलं वदितुं सामर्थ्यमस्ति। न च सामर्थ्यमात्रेण वाक्यादृते विनियोगो भवति। उडाप
करणं चैकेवमनुगृहीतं न विधातीति। इडयावसं हैकवाक्यता। तस्मादियं वचनव्यक्तिः। उपहूता मनुष्याये
यज्ञपतिं वर्द्धयितुं समर्था इति। तत्र यज्ञपतिविशिष्टा वृद्धिर्वक्तव्येति एकस्मिन्नपि यजमाने कीर्त्तितं भवति
विशेषण एकार्यं तस्मादविकारः। साध्विधिवत्। यथा यत्र यजमानो गुणभूतो विधीयते तत्र येन केन विधम
ने न सर्वविधिः सिद्धाति यथा यजमानेन सम्मितौदुंबरी भवति। मुष्टिं यजमानोन्वारभत इति॥ ॥ विकारस्तत्प्रधा
नेस्यात्॥ अस्तिदर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाकः। सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति तत्रेदं समाम्नायते। अयं यज्ञ

रा माशास्त आयुराशास्त इति। तत्रायमर्थः संशयितः ॥ किं नु ऊहः स्याद्विकारे यजमानस्याहुः ऊहितव्यमुत ने
२५ ति। किं प्राप्तं। अविकारेण प्रयोक्तव्यस्तथा सामर्थ्यमनुगृह्यते। न चायं समवेतवचनः परार्थे न ह्यत्र यजमानस्या
युराशास्त इति। आयुराशासने यजमानस्य न कश्चिद्दृष्टोऽर्थः संजन्यते तस्मादायुराशासनमदृष्टार्थं यजमा
नविशिष्टशरीरेणापि यजमानेन कीर्त्तितेन यथाकृता तथा कृता भवति। यथा यजमानेन संमितौदुम्बरी भव
तीति वचनं तत्र तस्मादविकारेण प्रयोक्तव्यमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ विकारः स्यादूहस्तत्प्रधाने यजमानप्रयोगे कथं
यजमानप्राधान्यं। एवं श्रूयते। सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति। यदि सूक्तवाकः प्रस्तरप्रहरणं तल्लाघवं न फलं
प्रकाशयति ततः सूक्तवाकेन प्रस्तरः प्रहृतो भवति। प्रहरणफलमाशासनं च लिंगं ते यजमान आयुरा
शास्त एतेन कर्म्मणेति यजमानेन प्रस्तरः प्रहृतो भवति। तत्र यूप एव यजमानः फले प्रति प्रधानभूतो न संकीर्त्यन्ते
तेन न प्रहृतं स्यात्। तस्मात्सर्वे समवेताः संकीर्तयितव्याः ॥ सर्वेषु च कीर्त्यमानेषु यथावदवनं भवति। तस्मादूह्यं य राम
जमानस्येति। असंयोगात्तदर्थं श्रुतधिशिष्टं प्रतीयेत। आर्त्विजीनं तिष्ठोम ॥ तत्र तु ब्रह्मण्या निगदः समाम्ना २५

तइंद्र आगछ हरिव आगछ मेधातिथे मेषितेव मादि। अग्नि इति वक्ष्यते। आग्नेयी सुब्रह्मण्या भवतीदि
ततेंद्रशब्दस्यस्थाने ऊहः क्रियते। अथेदानीं हरिव आगछेत्येवमादिषु संशयः ऊहितव्यं नेति। किं प्राप्तं। तद्विशिष्ट
प्रतीयते तेन विशिष्टमिंद्रपदस्थाने ऊहः क्रियते। अथेदानीं हरिव आगछेत्येव) एतेन विचारेण विशिष्टमविलक्ष
मेवं वचनं प्रतीयते। कुतः। असंयोगात् तदर्थेषु नैषां शब्दानां तदर्थेषु संयोगो हरिवत्त्वादिषु न हरिवदादयः स
भवता इंद्रे विद्यते गुणः प्रमाणाभावात्। अभिधानात्सप्रोच्यते एवं सार्थः प्रतिज्ञातो भवति इति स्याल लक्षणा
स्यात्। न हरिवत्त्वादत्रैयदुत्पथरम हरि वल्लादिभिः सास्य गुणेन लक्ष्यते। अथासमवेत वचनो मुख्यार्थो एव भविष्यति
आलीयं गुणेन लक्ष्यिष्यन्ती स्तुत्यते तथास्मस्य दाएव। तस्माद् दृष्टार्थं गुण उच्यते इति अविकारेण प्रयोगः स्यात्।
नचैवं वचनयाभि भवति इंद्रागछ हरिव आगछेति हरिवदादीनस्य गुणानारोपयति हरिवदादिभिः संबध्यमान इंद्रो
स्तुत्यकारी भवति। शाक्य नव्याभिरपितैः संबंधयति तस्मादविकारेण गुणानां प्रयोगः। अथोच्यते। अस्मादवसा
मानाधिकरण्य वचनादिंद्र एते गुणा विद्यंत इति तन्न। अविमाने अपि स्तुता सामानाधिकरण्य वचनमुपपद्य

शा.न. तैर्वयं यथेंद्रो बृहस्पतिर्द्विवदत्त इति॥ ॥ कर्माभावादेवमिति चेत्। इति वेद्ब्रवान्मरुपति। अविकारेण हरिव
२६ च्छब्दादीनां वचनमिति कर्माभावादेवंतस्मात्सर्वधा तेन गुणेन इन्द्रेन भवेयुः। कर्माजाल्त्वे तद्गुणः इन्द्रस्य विधीयते। हरिव आ
गच्छेति प्रत्येकपच्चापरपक्षौ वा इंद्रस्य हरीताभ्यां स्वपसवे हरतीन्ति। मेधातिथेर्मेषेति मेधातिथिं हि काण्वायनं मेषो
भूत्वाजहार वृषणश्वस्य मेनका नाम दुहिताभवत्तामिंद्रश्चकमे गौरावस्कंदिन्निति गौरमृगो भूत्वा सिमसर्वं हव
सोमिन्निमेधातिथेर्मेषेति वचनैरिमिगुणैः इंद्रस्याख्यायंते तस्मात्समवेतवचना हरिवदादयः शब्दाः। तथा सतीन्द्र
सयाभ्योभ्यायंत इति नादृष्टकल्पना भविष्यति। तत्रै वंवचनव्यक्तिः इंद्र आगच्छ हरिव आगच्छेति हरिवत्त्वादिगु
णदयः तस आगच्छेति॥ लक्षणया वा दृष्टकल्पना प्राज्यायसी। तस्मादृहितत्वाद्धरिवदादयः शब्दा इति॥ न परार्थ
त्वात्॥ नैतदेवं। परार्था हि हरिवदादयः शब्दा इंद्रस्तुत्यर्थाः स्तुतये हरिवदादिसंबंधोऽस्य क्रियते तत्पुरस्तादेवोप राम
वर्णितं। स्तुत्यर्थं वाग्रेस्य तैरभिसंबंधः शाक्य तेकर्तुं यत्र तु समवेतागुणा इंद्रस्य विधीयंते पक्षापरपक्षौ वा इन्द्र २६
हरिइत्येवमादिभिर्वचनैः स्वग ता इति। तच्च न हि मामिवचना नी इन्द्रस्य संबंधिनौ हरी विदधाति। नह्येवमभिसंबं

दः क्रियते। यावेतौ पूर्वपक्षापरपक्षौ तावेतिंद्रस्य हरी इति। तत्र हि हेतुरूपं दिश्यते। ताभ्यां ह्येष सर्वं हरतीति। न हीदं
प्रसिद्धं ताभ्यामिंद्रः सर्वं हरतीति। सिद्धो हि हेतुर्भवति न प्रसाध्यः। यथाग्निर्मे हन्तारो प्रसिद्धो कालेन सर्वमपहरंत
इति तथा नेंद्रस्यापि ह्येष कश्चिद्विशेषः। तत्रैभिरभिधानमन्ते; प्राप्नोत्येव अथेंद्रस्य हरी तेन विधीयत उच्यते तथा च वं-
भिधेतुः इंद्रस्यैतौ हरी इत्येतदपि विधातव्यं। अथैतन्न विधीयते। तथा स एव दोषो नास्त्यन्येरिंद्रस्य वा विशेष इति।
अथ पूर्वपक्षापरपक्षाविंद्रस्येति विधीयते तौ च हरी तस्मादिंद्रो हरिवानिति। तथा हेतुत्वप्रसिद्ध्यादिः स एव दोषः। न
च विधीयमाने वेदार्थो भवति। प्रसिद्धवचनो लोप दृष्टान्त वस्त्वेणानि झख्या निसतीति यथा तथा मे घाति थ मेषेत व
ादीति तस्य च पुनमिव प्रतिभाति इति तासे वधिवो सत्यादिमन्त्रादेषो वेदस्य प्रसज्येत। अस्तु इति चेत्तथा सति तस्यान्य
मस्तात्। मघा तिथौ हि कालवायनस्य मेष उत्स प्रसिद्धिः। सर्वत्र च निगदविधानं तत्रापरास्मिन् विधीयमाने वाक्य
मे प्रसंगः। तस्मान्नैतद्गुणाद्दृविधं ते इति तत्र समवेतवचनत्वादविकारेण प्रयोग इति तदेतन्न रोचयंत
यास्ति कौऽहं कुर्वंति। अग्न आगच्छ रोहिताश्व बृहद्भानो। धूमकेतो जातवेदो विचर्षण इति॥ अथेदमन्यदुदाहि

गा॰न॰ यते। असंयोगात्तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत॥ अस्ति साद्यस्क्रस्तत्र इदं समामनंति। सांडस्त्रिवत्सः सोमक्र
३७ यण इति। अस्ति तु प्रकृतावेकहायनी क्रयार्था तत्र इदमाम्नायते। इयं गौस्तया ते क्रीणामि तस्यै शृतं तस्यै शरः त
स्तृ स्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतंचनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनमिति तदिह चोदकेन प्राप्तं त
त्र संदेहः। किं गोत्राद्विस्थाने ऊहितव्या उत विशिष्टा नापदा नामविकारः। उत सर्वेषामूह इति किं प्राप्तं गोपदार्थविशिष्ट
मेव ऊहवचनं स्यात्॥ तस्यै शृतमित्येवमादीनामविकारः॥ असंयोगात् शृतादिभिरर्थे स्तेषामेकहायन्यामेकहा
यनीत्वादेव न सांडे एकहायनीदुग्धं तस्याः असमवेतं वदंति एते तस्मात्सांडेऽप्यविकारेण प्रयोक्तव्या इति॥ कर्म्मी भाव
न्नेति चेत्। इति चेत् पश्यति न जात्मस्य तेनैकहायिन्या मेतसमवेतानर्थानभिवदंतीति न वेदेतदेवं यद्येकहायन्या
इमे गुणा न भवेयुः कालांतरे तु तस्या उपपद्यंते। ननु सांडस्य भविष्यत्कालवचना अर्थेते प्ररोचनार्था भवंति
तस्यै शृतं भविष्यतीति तस्माच्चाविकारेण प्रयोक्तव्या इति॥ ॥ न परार्थत्वात्॥ नैतदेवं। अविकारेण प्रयोक्तव्या राम
इति। असमवेतवचनात् तेनैकहायन्यामवं प्रि॰ एकहायनीत्वादेव। अथापि तत्कालांतरे भविष्यंतीति सांडे पि ३७

लांतरेणविकृतमर्हति।सांडादपियायेनुर्ज्जनिष्पतेसावोच्यतइदि।तस्मादर्थविकारेणप्रयोक्तव्याइति॥
लिंगविशेषनिर्देशात्समानविधानेष्वप्राप्तासारस्वतीस्त्रीत्वात्॥ अग्निष्टोमेस्तत्रपशवःसमाम्ना
ताः॥आग्नेयःपशुरग्निष्टोमआलभ्यऐंद्राग्नःपशुरुक्थ्यऐंद्रोवृष्णिःषोडशिनिसारस्वतीमेषातिरात्रेइति।
अस्तीत्यग्नीषोमीयेधिगुप्रैषउपनयतमेध्यादुरआशासानामेधपतिभ्यांमेधमिति।तत्रसंदेहः।किंसारस्वत्यां
मेष्यामधिगुप्रवचनंकर्तव्यंनेति।नन्वग्नीषोमीयार्थत्वादेकेनहृपाम्नमितित्वाद्यते।सर्वेषांसमानविधिरि
तिहत्वाविंता।किंतावत्प्राप्तं।समानविधानेषुपशुषुअप्राप्तासारस्वतीमेष्यधिगुप्रवचनं।कुतः।लिंगविशेष
निर्देशात्।पुंविशिष्टलिंगोहिअधिगुप्रवचनेननिर्दिष्टः।पास्माचग्निंमरतेतिपुंशब्दःस्त्रीत्वंवास्यानवपुंव
चनःस्त्रियमभिवदितुमलंभवतिशब्दस्तस्मादधिगुप्रवचनमप्राप्तासारस्वतीमेषीति।पशुमिथ्यानाधात
द्विवोदनाश्रुतंपुंविषयंपुनःपशुत्वंवाशब्दःपदत्वावतरयति।नैतदस्त्यप्राप्तसारस्वत्यधिगुप्रवचनमि
ति।तस्यामप्यधिगुप्रवचनंस्यात्।कुतः।प्रकरणात्।समानप्रकरणात्सर्वेषांपशूनामितिहत्वाविंसते।

त०न० तेनसारस्वतमात्रमपिप्राप्नोतीति। लिंगविशेषादयुक्तं तस्मा॰ मितियदुच्यते तत्र पश्वभिधानात्तल्लि
१८ तत्रपश्वत्वंसंनिहितं तदभिप्रेत्यप्रास्मात्रग्निमरुतपत्नावदीति ब्रूयात्। तद्धिवोदनाभूतंसर्वनामशब्दस
मुदिषयत्वं ततपश्वत्वाद्देनोच्यते अक्षिप्तमेष्यांतदभिप्रेत्यपश्वत्वशब्दसमा। नाक्षिकरणेसर्वनामशब्दंसमु
च्चारयिष्यति। एवंप्रकरणेमनुष्यरहीष्यते। तस्माच्छाकयात्सारस्वत्यध्रियुववनमिति। विशेषावातदर्थ
निर्देशात्॥ वाशब्दएतंपक्षंव्यावर्तयति। नैतदस्ति शाकपात्सारस्वत्यध्रिगुववनमिति। अयमन्यःप
क्षोनप्राक्रयादितिकुतः॥ विशेषावातदर्थनिर्देशात्। पुमर्थविशेषशब्देननिर्देष्टुंशक्नोति। स्त्रीलिंगवा
यमर्थमिषीति। स्त्रियंपुंशब्देनशक्नोत्यभिवदितुंइतिप्रथमएवपक्षःसंकीर्तितः। केवलंपरपक्षस्य
नवक्तव्यमिर्वक्तव्या॥ ॥पश्वत्वंवैकशब्दात्॥ अथयदुक्तंपश्वत्वाभिप्रायमेतद्वचनंकोऽहिशब्दः पश्वत्वस्य म० उ
वपश्वात्स्वतेनमास्मेपत्नावदस्त्यभिसंबंधोभविष्यतीति तत्सतिकर्तव्यमिति॥ ॥यथोक्तंवासनिधानात्। राम
यथोक्तस्यादध्रिगुववनंअप्राप्तासारस्वतीकुतः पूर्वस्मादेवकारणात् लिंगविशेषादिति। यदुक्तंपश्वत्व १८

रसमानाधिकरणः सर्वनामशब्दः प्रयोक्ष्यत इति तत्कुतः संनिधानात् । संनिहितवचनो हि सर्व
नामशब्द उच्चरितमात्रोपि पदार्थः शब्देन संनिहितस्तेन संबध्यते । अतस्तस्मिन्नसति लिंगादिसर्वविशे
षणविशिष्टेन रूपेण संनिहितं प्रयुज्यते । सन्निधाने नैकेन विशेषणेन विशिष्टव्यं किमभिवदितुं शक्नो
ति । संनिधानात्त्वेकं सामान्यमाश्रीयते नान्यत्किंचित् तस्मुल्लादितत्वोच्चार्यमाणे षष्ठीशब्दे शब्देन व्यक्तेर्नि
र्दिष्टे पष्ठुत्वे अस्मेप त्राव ऽसि शाक्यते संबंधः कर्तुमनुच्चार्यमाणे तु लिंगादिविशेषवचनः प्राप्नोति । तस्मा
द्यथा तासारस्वती अधिगुवचनमिति हत्वा विंतयां अत्र प्रयोजनं नं न वक्तव्यं किमग्नीषोमीयायी पशुधर्मा
उत सारस्वत्यास्तस्मिन्नधिकरणे प्रयोजनाय विचारो यदि सा धारणः पशुधर्मास्ततः सारस्वत्याधि
गुवचनमप्राप्तं । अथाग्नीषोमीयधर्मास्ततो स्यामधिगुवचनमूहेन प्राप्यते । न च प्रयोजनस्याप्रयोजनं
वक्तव्यं ॥ आम्नातादन्यदधिकारवचनादधिकारः स्यात् ॥ अस्ति ज्योतिष्टोमो ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो य
जेतेति । तत्र यज्ञायज्ञीयं साम ननु तिनागिरागिरेति ब्रूयात्पजिरेति ब्रूयात् आत्मानं तदुज्ञातोजिरेदैरं

कल्पोऽक्रेयमितितत्रसंशयः किमिरापदंगिरापदंवाकर्त्तव्यं अथवा इरापदमेवेति किं प्राप्तं यत्र विकै
रश्राम्नातादन्यदुच्यतेतद्विकाररूपंतस्मात् ज्योतिष्टोमविकारे आम्नातात् गिरापदादन्यदुच्यते इरापदत
द्विशेषउच्यमानंसामान्येन प्राप्तंगिरापदंवाधेत॥ हैवंप्राप्ते तुल्यहेतुत्वात्सामान्याद्विकल्पः स्यात्॥ वाशब्दः
पक्षंव्यावर्त्तयति इरापदं नियम्यते द्वैधंस्यात् कैसप्रकारौ स्यातामित्यर्थः कौ द्वौ प्रकारौ इरापदवचनं गिराप
व५ दवचनं तुल्यो हि हेतुः गिरापदमाम्नातं तद्वत्तासाम्नाज्ज्योतिष्टोमः साधयितव्य इति एतदप्यवगम्यते इरापदे
नसाधयितव्य इत्येतदपिसमानार्थे चैते द्वे पदे एकमपि स्तुत्यर्थमपरमपि तस्माद्विकल्पः स्यात् इरापदंगि
रापदं गिरापदं वेति॥ उपदेशाच्चसाम्नः॥ अत्राद्वैतपोस्तुल्पनाविद्यते गिरापदं संमाम्नानमात्रं न कर्त्त
व्यतांविधीयते इरापदं तु कर्त्तव्यतां विधीयते तत्र कुतः उपदेशात्साम्नः उपदिश्यते हि साम यज्ञायज्ञीयं
नस्तुवंतीति गिरापदं च यज्ञायज्ञीयं तस्मिन्नुपदिश्यमाने गिरापदमप्युपदिष्टं भवति तस्माद्विकल्पः इति॥ राम
नियमोवाश्रुतिविशेषादितरत्साप्तदशवत्॥ नियमोवास्यादिरापदस्य कुतः श्रुतिविशेषात् श्रुतिविशेष १९

णेरापदमुपदिष्टं ऐरंरत्वेतिसामान्येनगिरापदं तत्कथंसाम्नः कर्त्तव्यतोच्यते। गिरापदस्यपाठमा
त्रेंनकर्त्तव्यतानत्वन्यथासाम्यच्युतंमवदीत्यर्थः पत्या गिरापदस्यकर्त्तव्यताकल्प्यते। इरापदस्यपुनःश्रूयै
पत्तिर्गिरा वकर्त्तव्यता। तेनसाम्निसिद्धेनास्यार्थोपदस्य अपयः सामान्येनोपदिष्टस्तस्यकोविषयः तदुच्यते। इतर
स्मात्तदस्यवत्स्वरतइतिगिरापदमुपदिश्यते। यथासाम्नदृश्यतथास्यात्। भिद्यतिष्ठुसाम्नदृश्यंनिविशे
ते। इतरदपिकिंचितीरभिनिवेष्टुमर्हतीति॥ अप्रगाणामुच्चूनालेतथाभूतोपदेशः स्यात्। ज्योतिष्टोमेयज्ञाय
ज्ञियंप्रकृतामर्नंतिनगिरागिरेतिब्रूयात्। यज्ञिरागिरेतिब्रूयादीलानमेवकुतेजातोगिरदेरंरत्वेलोज्य
मितिज्योतिष्टोमेगिरापदस्यस्थानेइरापदंकर्त्तव्यमितिसमधिगतं। इदानीमिदंसंदिग्धं। किमगीतमिरा
पदंकर्त्तव्यं उत प्रगीतमिति किं प्राप्तं गिराप्रोक्तं पदादन्यस्मिन्नुच्चार्यश्रूयतैमाप्येकूमः। अप्रगीतमिरा
पदंकर्त्तव्यं। कुतोप्रगाणात्। नहितत्प्रगीतमुपदिश्यते सर्वत्रहियघ्यथाभूतमुपदिश्यतेतत्तथाभूतमुपयो
क्तव्यं। ननुनैनतदप्रगीतमुच्चार्यते तद्धितावदेनायंनिर्देशः श्रूयतेतेनस्वरविशेषः कश्चिन्निर्दिष्टनव

भा॰ त॰ दि। अत्रोच्यते यद्यपि नास्ति स्वरविशेषः अन्ये तु गीतिविकारा आइ भावादयो न निर्दिश्यंते अविव
३० क्षात्तु क्षितउत्पादितः तस्माद्विकृतं प्रयोक्तव्यं। अथोच्यते तत्र भूतनिर्देशो ऽविवक्षितइति। उच्यते अविवक्षाया
न किंचित् विवक्षायां तु निर्देश एव कारणं तस्माद् प्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति॥ यत्स्थाने वा तद्गीतिः स्यात्पदा
न्यत्वप्रधानत्वात्॥ वा शब्दः पक्षं व्यावर्तयति यस्य पदस्य स्थाने इरापदं प्रयुज्यते तस्य पदस्य या गीतिः
सा इरापदस्य स्यात् कुतः पदान्यत्वात् पदान्यत्वप्रधानं ही दं वाक्यं गिरापदस्य स्थाने इरापदं भवतीति नाप्रगी
तं प्रयोक्तव्यमिति अन्या हि वचनव्यक्तिः इरापदस्य विशेषविधीयमाने नाइरापदं एवं हि श्रूयते इरापदस्य विका
रं स्तोभ्यमिति तत्रानेन प्रकारेण इरापदं विधीयते नान्यप्रमाणात् इदं इरापदस्य विकारं ब्रूयात् न गिराप
दस्येति तत्र क्षिते नोच्यते नाप्रगीतस्येरापदस्य विकार स्तद्धितश्राद्धेनाध्यवसीयते। षष्ठी तद्धितार्थो विकारं
ब्रूयादिति असावनूद्यते एवं यः प्रकृत्यर्थ इरापदस्येति सविधीयते तेन पदान्यत्वपरमेतद्वचनं न गीतमन्यपदं साम
गीति हि विकारः सामान्यान्निर्दिश्यते॥ ॥गानसंयोगाच्च॥ गानसंयोगा भवति इं उद्यमाइरावाद्वासाइति। इ ३०

रागानंदर्शयतीति वचनमिति चेत्॥ इति चेत् अप्रसिद्धिगानदर्शनमेतद्भवतीति। नैवं वचनं भविष्यति उद्गे
यम। इरावाद्याद्यासा इति। नात्र प्रधानत्वात्॥ नैतदेवं तत्प्रधानं हीरं वा किं किं प्रधानं इरापदं प्रधानं निर्दि
ष्टं न गीतिप्रधानमनिर्दिश्यादित्युक्तं। तथेरापदस्य स्यार्थवादो भवति न गीतेरिरा महं यजमाने ददानीति पद इर
स्य वायमर्थवादो न गीतेः। तस्मादगीतमप्रयोक्तव्यमिति। किं भवति प्रयोजनं चिंतायाः। नात्र कश्चिद्विशेषः। अ
नस्मिन्नेतत्सदृशप्रयोजनमस्तीति नैतत्रीत्रूपात्प्रनीतिरूपाद्यदि पूर्वः पक्षः। प्रप्रपदं वा वक्तव्यं प्रप्रीपदं वाय
दि सिद्धांतः। प्रप्रीपदमेव वक्तव्यमिति॥ ॥इति शाबरस्वामिन कृतौ मीमांसाभाष्ये नवमस्याध्यायस्य प्र
थमः पादः॥ ॥सामानि मंत्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्यां॥ संति सामानि रथंतरं बृहद्वैरूपं वैराजं शाक्वरं रैवत
मिति। अभिलाप्र रनो नु मइ त्येवमादिषु तत्वैषोर्थः। संदिह्यते किं प्रगीता एते मंत्राः सामानि उत गीतयः सा
मानीति। ननु सिद्धं गीतिषु सामाख्येति। उच्यते तत्र द्वितीयेऽध्याये मंत्रगतमापत्रा बुद्धे चोदकत्वं प्रतिविवा
र्यमाणे मंत्राणामादावाख्यायां मंत्रसंज्ञा वोपपादनायतस्योदकेषु मंत्राख्येति एतल्लक्षणं अहे बुध्नियमंत्रेण।

ना.नं. पाथयमृषयस्त्रयीविदाविदुः ऋचोयजूंषिसामानीतिऋगादीनांविभागायप्रसक्तानुप्रसक्तंलक्षणं
ऋ१ गीतिषुसामाख्येतुक्तंतत्रयदिप्रगीतमंत्रःसामयद्विगीतिमात्रंउभयथाप्यृग्यजुषाभ्यामन्यत्सामेति
सिद्धेविभागेनविवेकायप्रयत्नःप्रयोजनाभावात्इहतुप्रगीतमंत्रेन्यत्कर्मगीतिमात्रेन्यादितिविवेकाय
प्रयत्नते। आहनन्वेतदपिसिद्धंगानकर्मणोवाचकःसामशब्दइति। उच्यतेतदेवपुनरभिधीयतेस्मर
णपोत्तरमधिकरणंचिंतयितुंगीतिःसामेतिस्थितेइदंचिंत्यतेगीतिषुत्तरःप्रधानभूताउतगुणभूताइति।
आहनेवस्मरणायइदंपद्योधरणंनहिमंत्राःसामानीत्येषोर्थःस्मर्तव्यःउच्यतेपूर्वपक्षोपिसिद्धं
तस्मवर्णार्थमेवोपादीयतेयत्प्रगीतमंत्रवाक्यंतत्सामेत्येवंपूर्वपक्षेसत्यागीतिमात्रंसामेतिस्थापितंतत्सि
द्धस्थितेअयमत्रविचारःकर्त्तव्यःगीतिषुकिमुच्यःप्रधानभूताउतगुणभूताइतिकिंप्राप्तंएकमन्यंतेप्रगी
तमंत्रवाक्यंसामेतिकुतःस्मृत्युपदेशात्एवंहिस्मरंतिप्रगीतंमंत्रवाक्यंसामेतितत्रभवंतस्तत्रापिसा राम
एवंचोपदिष्टान्तिरर्षी। नैवंसत्युपदेशोहेतुरत्रभितिउच्यतेवार्द्धअन्यथातर्ह्युपदेशोवर्णयामःअयमुपदेशो ३१

अहेर्बुध्निय मंत्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रयीविदा विदुः ऋचो यजूंषि सामानीति मंत्रप्रकारः कश्चि
त्सामानीति मंत्रोपदेशो भवति तस्मादुपदेशान्मंत्राः सामानीत्यवगच्छामः ॥ तदुक्तदोष ॥ तस्य तस्य पद
स्योक्तो दोषः सप्तमेरुक्तत्वाः प्रदेशो नोपपद्यते कवतीषु रथंतरं गायतीति देशलक्षणधर्मलक्षण
वाप्राप्नोतीति तस्माद्वक्तव्यः सामानि नप्रगीतानि मंत्रवाक्यानीति । एवं वा ॥ सामानि मंत्रमेके स्मत्युपदे
शाम्यो ॥ इदं संदिह्यते योयमूहो नाम क्रियानश्चित्तश्चा भुवो वा इति किमयमप्यार्षो नित्य उतर्वितयिताप्रगी
त इति किंप्राप्तं एतान्यूहसामानि निमंत्रभूतान्यार्षाणि नित्यानीत्येके मन्यंते कुतः स्मत्युपदेशाम्नायेवंहिस्स
तिमंत्रभूतान्यार्षाणि नित्यानीत्युपदिशंति न एवंविधमेवचिष्येमः आह ननु यदेव स्मरंति तदेवोपदि
शंति वाढं अयमन्य उपदेशो वर्ण्यते । ऊहश्चिकीर्षित इति ब्राह्मणमुपदिशंति चिकीर्षित इति चेष्ट उच्यते इ
[illegible]हि सन्निधीयते यदि चायमपुरुषबुद्धिप्रभवः को वेद तुल्यस्तत इष्टः अथ पुरुषप्रणीतस्ततो न प्रमा
[illegible] वा चिकीर्षितो न प्रयोक्तव्यः चिकीर्षित इति च शब्दो भवति तस्मान्नित्य ऊह इति । तदुक्तदोष । त

देवमुक्तो दोषः भवद्वचनं भवत्येव हेतुं वर्णयतास्योक्तो दोषः उ हविषि क्रीषित इति। उहविषि क्रीषित इत्यत्र नित्येण
इष्टेति। यदुक्तमिष्टिविकीर्षितं शब्दो भवती श्रायां हि सन्धिविधीयत इति। उच्यते सत्यमिष्टं कर्तुं यदि क्रियते तत्
कर्तुमिष्टं भवतीति तस्मादनित्य उ हविः यदुक्तं स्मृते नित्यतेति नैषा स्मृतिः प्रमाणं दृष्टमूलत्वादेषा। भवति हि व
चनं कवतीपुरयंतरंगायतीति तस्मादति दृश्यावचनाम्नाये नैवं गतत्वमिति वा बाधनिकं प्रथमं हि ज्ञानं लत
एवास्मृतिस्तस्मादप्रमाणं हविर्भव उ ह इति। किं भवति प्रयोजनं न्यायविरुद्धमपि प्रमाणं यथा पूर्वः पक्षः। य
थातथाहि सिद्धांतो न्यायविरुद्धमप्रमाणं॥ ॥कर्मवादिविधिलक्षणं॥ तान्येवोदाहरणानि तेषु ययमर्थः समधि
गतः गीतिः सामशब्देनोच्यत इति ततउ ऊ मिदा नो संदिह्यते किं सा गीतिः अतः प्रतिप्रधानमभ्यस्तव्या उत गुणं
इति। ननु सिद्धं संस्कारकर्मणः सामशब्दो वाचक इति अपितु कर्मशब्दः साक्षाद्बोधः प्रसिद्धग्रहणत्वादिति।
उच्यते सत्यमाक्षेपेण प्रवर्त्तते स एव निर्णयो भविष्यति। किं प्राप्तं नैवाधिकरणे संस्कारकर्मेति तथा प्राप्ते भव व राम
अप्रधानकर्म वा सामशब्देनोच्यत इति किं कारणं प्रधानविधिलक्षणं सत्वात् द्वितीया विभक्तिः रथंतरं गा 32

यतीति तस्मात्प्रधानकर्म्मेति। अपि वा कर्म्मकालेगानं भवतीति यदिदं द्रव्यसंस्कारार्थं संस्कृतं द्रव्यमदृष्टेन संस्का-
रेण कर्मकाले पुनः संस्कर्त्तुं शक्यं नहि स्निग्धस्य स्नेहनं शक्यं कर्तुं पिष्टस्य वा पेषणं स एषोऽग्नीनामभिवाभ्युपगेन त-
द्भिः अकर्म्मकाले क्रियमाणः संस्कारो न भवतीति अस्मात् देपुनः प्रधानकर्म्मफलाय भविष्यति। तत्रातिप्रतिषिद्धं
मक्रमेकालेगानं। अपि वा श्रावण्यां पौर्णमास्यां व्रतानुपाकृत्य ईषपंचमान्मासान्स्वाध्यायमधीयीतेति तद्देष फलं
भविष्यतीत्यत यथा पुरुषाणामुपदिश्यमानं कर्म्मणां कस्मैतस्मादपि प्रधानकर्म्मेति। तत्रस्य बन्धनानाकृय त ५
मद्गुरा। आह प्रधानकर्म्मत्युच्यते न चैतत्प्रधानकर्म्मेन हीदं फलकल्पनायां वाक्यं तं कल्प्येत तेन यागं प्रतिगुण-
भूतं किमस्य द्रव्यं पत्न्यति प्रधानभूतमेनत। तदुच्यते तदेतत् द्रव्यं अगस्य इमस्थानीयाय धान्यस्य कर्म्मणे द्रव्यस- फलं
मर्षं द्वमस्य अक्त्ताधिकात् तस्मात् द्रव्यभीति प्रधानभूतमेतत् भूतं हि मया योपदिश्यते कथं पुनरेतद् द्रव्यं वचनात्
वचनमिदं भवति अभिसामगायतीति यथा पाकयज्ञेषु तत्तद्धा वर्णिकं द्रव्यं भवति लाजाधाना तंडुला अमिति
एनमिकापि अग्द्रव्यं वचनादिति। तत्राविप्रतिषिद्धव्यानन्तरेषु अतिरेकः प्रदेशाय। आह यान् अगस्य वचनेनोपा

न द्रव्यमेतत् भवति। कथं द्रव्यव्यतिरिक्ते सति द्रव्यान्तरे प्रदेशे वर्त्तत इदं सामेति अत्रोच्यते अविप्रतिषिद्धमे
तद्गीतिमात्रं हि सामेति द्रव्यमस्य निर्वर्त्तकं वा वाचनिकं तत्सामान्यविहितं विशेषविहितेन द्रव्यान्तरेण वाध्यते य
त्र द्रव्यव्यतिरिक्तं गीतिमात्रं तदेव बृहद्रथंतरं चेति न दोषो भवति तस्मात्प्रधानकर्म सामेति॥ ॥ शब्दार्थत्वात्तु
गुणकर्म स्यात्॥ उत्राद्धः पदं वा वर्त्तयति नैतदेवं भवितुमर्हति प्रधानकर्म सामेति गुणकर्म स्यात् कुतः शब्दार्थत्वा
त्तस्यापकारकं साम प्रत्यक्षमुपलभ्यते साम्नि क्रियमाणे अगद्वराण्युच्चार्यंते तस्मिन्सति नादृष्टं कल्पनीयं। परार्थत्वा
त्स्तुतीनां॥ परार्थास्त्वशक्ताः स्तुत्यर्थाः स्तुतिर्हि चोदिता आज्यैः स्तुवते पृष्ठैः स्तुवत इति सा च गद्वारैरुच्चार्यमाणैः
शक्यस्यावगम्यते ततः स्तुत्यर्थाया भवः सत्ताः सामार्थता परिकल्प्येत कल्पनायां च प्रमाणं नास्ति तस्मादपि साम
गुणभूतमिति। असंबंधश्च कर्मणा शब्दयोः पृथगर्थत्वात्॥ एतच्च गुणभूतं साम कुतः असंबंधस्तु साम्नः स्तोत्रेण
सामतस्य प्रधानभावेन स्तुतिः साम्ना उपदिश्येत न साम स्तुतेः न च रहस्त्वं भवति। निवचनं वाध्येत रथंतरगुणे राम
कृष्टं भवतीत्येतदेवमुपदिश्यते न दृष्टार्थसाम्भव कल्प्यते प्रसङ्गे इति दा पृष्ठस्योपकारं साम करोति यद्दस २२

दूथंत

यावत्कर्म प्रकाशयति आद्वैतैरष्टश्राद्धयोः सामानाधिकरण्यादेकार्थत्वे शाक्यं विज्ञातुं पृथगर्थत्वसंबंध:
स्यात्तस्मादेव सामर्थ्यं श्रुतद्वितमिति॥ ॥ संस्कारस्याप्रकरणे निवेशात्प्रयुक्तत्वात्॥ अथयदुक्तमकर्मका
लेगानस्य संस्कारकमभ्याधानमिवकल्प्यतप्रयुक्तत्वादितितत्परिहर्तव्यं॥ आकांक्षायत्वावगराद्दानामप्रयोग:
प्रतीयते॥ यदिह कर्मकालेगानंस्यात्तत्कर्मकाले यावत्तिष्ठेत्तु विनश्येत्ततः पुनरप्रयोगः प्रतीयेत यद्दिवापुनर्नश्राके
तत्कर्मकालेगानोत्कृष्टं तथाप्यप्रयोगः स्यात् आकांते तु प्रगीताः शब्दाः पुनः प्रयोक्तुं तस्मादकर्मकाले प्रयुक्ता अस
धकाइति कर्मकाले प्रयुज्येरन् तस्मान्न दोषो भविष्यतीति। आश्रितत्वाच्च॥ अपिच कर्मकालाश्रितं गानं दर्शयति
औदुंबरीं स्पृष्ट्वा नपाश्रित उद्गाता गायेदिति सदस्यौदुंबरीमध्ये मा स्पृष्टा भवति तां स्पृष्ट्वेति ब्रुवन् सदसि गानं दर्शयति
तस्मादाकर्मकालमभ्याधानवत्कल्पयितव्यमिति॥ प्रयुक्तमिति चेत्॥ अथयदुक्तमर्थं प्रयंचमान्मासनम्यतं प्रयु
ज्यते कालाय भविष्यतिइति तत्परिहर्तव्यं॥ ॥ ग्रहणार्थं प्रयुज्येत॥ नहिफलायभवितुमर्हतीतितथाप्यदृष्टं कल्प्यं
तदस्यतेलच प्रयोजनं यत्तावदुपाध्याय: शिष्यसन्निधावधीते तद्ग्रहणार्थं यच्छिष्यस्तद्धारणार्थं यद्ग्रहणधारणे प्रयोग

रा०न० र्थे भूमिरथिकवत्सुष्ठ्वेष्टिवद्वा तद्यथा भूमिरथिको भूमौ रथमालिख्य शिक्षां करोति संग्रामे प्राप्तुं नावेभवितेति यथा
३८ वक्तव्यः सुष्ठ्वेष्टीः प्रयुक्तेष्व योगे प्राप्नुकर्मार्थे (भूमिरथिकः) भविता स्मि) ति एवमेतद् उष्टव्यं तस्मात् दृष्टेसतिना दृष्टाया प्रापणं
तस्य । संस्कारकर्मसामेति ॥ द्वेसाम्नी श्रुतिनिर्देशात् ॥ ज्योतिष्टोमे समाम्नायते तस्मादेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति त्र्याय
मर्थः सांशयिकः किं तस्य छन्दस्यासज्य गानं कर्तव्यमुत अन्यत्र समाप्तं गानं कर्तव्यमिति किं प्राप्तं आसज्येति कुतः श्रुतिनिर्देशा
देकं भूयते एकं साम तृचे क्रियत इति साम्नि क्रियमाणे निर्देशो [illegible] संख्या अनुरागतां भूयते तत्र यद्येकस्यामृच्युप
क्रम्य तस्यामेवैतत् परिसमापयेयुर्न त्रिसंख्यया साधनमस्य क्रियमाणस्य परिच्छिद्युः एकसंख्या परिच्छिन्नं क्रियमाणे सा साम्न:
त् तत्र श्रुतिर्बाध्येत तद्यथा यं द्वे त्रिषु नागदत्तकेषु स्वाप्यतो भिनत्तुक्ते आसज्य स्थाप्यते न पर्यायेण प्राप्नोतीति । अत्रोच्य
ते न तत्र एवमिहापि दृष्टव्यं [illegible] ननु पर्यायेण्यैवं जातीयकः शब्दो भवति यथा त्रिषु देवदत्तो भुंक्ते इत्युक्तेन यौगपद्यमव
गम्यते पर्यायेणापि भुंजानेभवत्येष वादः एवमिहापि पर्यायेण प्राप्नोतीति । अत्रोच्यते न तत्र त्रिसंख्या भुंजिप्रत्ययप्रदिश्य राम
ते येनैतदेवं भवति तत्र कुल शब्देन संबध्यते त्रिषु कुलेषु न ध्यो रेकस्मिन्नेति यदा भुजिर्निर्दिष्टं प्रत्ययपदिश्यते तदा ३८

यौगपद्येनैव नोज्जयितव्यः इह तत्र त्रिसंख्या क्रियतइत्यनेन न संबध्यते एवं सति क्रियायां त्रिसंख्या विहिता भवति त
त्स्तवपरगतस्य किं विधिधायकेन विहितं भवति इतरथा अवश्य त्रिसंख्यायाश्च संबंधस्य पदांतरगतेन च शब्देन भावने
ऽतत्त्वार्थविप्रकर्षः स्यात् तस्मात्सामनिर्देशं प्रति त्रिसंख्योच्यते। आह ननु त्रिसंख्या अच्छब्देनैवावसंबध्यते अ
न्यथा सति सामर्थ्ये समास एव न स्यादिति अत्रोच्यते न ब्रूमो न संबध्यत इति संबध्यत एव समासश्च भवति स च स
मासशब्दः सामनिर्देशावुपयुज्यत इति तत्र त्रिशब्दस्य अच्छब्दस्य वार्थो निर्देशावुपदिष्टो भवति किं विसामनिर्दे अ ५
शे थितव्य एवं तावत् स्तित्व अचो भवंति ननु नाऽऽतितर स्मिन्प्रत्वभ्यासस्त्रिसंख्यया संबध्यते तत्र सामक्रियत इतिल
क्षणस्यात् अभ्यास निर्देशो सामनिर्देशे त्रिशब्दो भवेत् तस्माद्भ्यास उपगानं कर्तव्यं॥ अच्छदायीनादिकारस्य इतश्च प
श्याम त्र च भ्यास उत्सामगातव्यं क्षितिं ऊतः शब्दापो पंसामसंज्ञको विकारः अचो गुण भूत इत्यर्थः स यदि व्या
सर्वाक्रियते बहून्यक्षराण्यपविक्षतानि भवंति तत्र वायं वादको नुयहीष्यते तस्माद्भ्यासउपगातव्यं॥ द्वितीयतैव॥ कि
कत्तासो वाव मिथुनीसंभवावेति सोऽब्रवीत् नैवं त्वं ममालमसि ज्यायाथैवे दो मम महिमेति ते द्वे भूत्वा वदतः सोऽब

ऽर्चा युवां मम मालं स्योऽज्ञायार्थे वेदो मम महिमेति तास्तिस्त्रो ऽभूत्वोचुः मिथुनी संभवामेति सोऽब्रवीत् संभव
न्तीति [illegible] आदिकं सामत्वेन क्रियते स्तोत्रीयमिति। नैका स्तोत्रीया साम्नः संभवति नापि द्वे तिस्रः संभवंतीति वा सजग
न्द इत्थं [illegible] गीयन्ति॥ ॥ वाक्यानां तु विभक्तत्वात् प्रतिसं ह समाप्तिः स्यात् संस्कारस्य तदर्थत्वात्॥ तत्राद्यः पक्षो व्याव
र्तयति वाक्यानि विभक्तानि त्रीण्येतानि बार्हतीस्त्र ऋच स्तत्रैकैका ऋक् [illegible] पदयामेन कांचित् स्तुतिमभि
निर्वर्तयति न त्वाऽगंतरेण सह कंचिदर्थं संस्तौति तत्र साम सर्वः संस्तवमभिनिर्वर्तयतां गुणभावं गच्छत् सा ऽऽर्ग्व
करोति तत्र यदि व्यासक्तं उपगीयेत तन्न कस्यचित् स्तुतिमभिनिर्वर्तयन्ती सामोपकारकं स्यात् न हि सामावयवः साम
भवतीति न त्वृक्समुदायेन कश्चिदर्थः स्तूयते यत्र सामसंबन्धात् स्तुतिं कुर्यात् ऋक्स्तुतिं करोति सा न साम सं
बद्धायं ऋक्समुदायः सामसंबद्धः स्तुतिं न करोतीति तत्र प्रत्यृचं साम्नि परिसमाप्ते क्रियमाणे सामवता स्तुतेः
र्न स्तुतिः कृता भवति सामसंस्कारस्य स्तुतिवर्नार्थत्वात् प्रत्यृचं परिसमापनं कर्तव्यमिति॥ ॥ तथा वाक्यार्थ राम
दर्शनं॥ ॥ अन्यार्थमपि वाक्यमेतमर्थं दर्शयति ऋष्टाक्षरेण प्रथमायामृचि प्रस्तौति द्व्यक्षरेणोत्तरयोरि २५

तिप्रस्तावेमेदं दर्शयति। तथा वैकावा अस्यो न्नमा स्तोत्रीया तास्मु कृ सो क्रायेदिति उद्गीथमेदं दर्शयति तस्मादपि
प्रत्यृचं गानं कर्त्तव्यमिति। अर्धर्चप्रगीतेषु पि अर्धर्चगानं कर्त्तव्यमपरिपूर्णं तद्वाक्यं अर्धर्चे भवति अवितनपरिपू
र्यत इति पादप्रगीतेषु पाद एव गानं कर्त्तव्यमिति पाद एव हि तत्परिपूर्णं वाक्यं यथा गोष्ठे तासिष्ठ इति। एवं यावति परि
पूर्णं वाक्यं तावति साम परिसमापयितव्यं क्वचित्पादेपि परिपूर्णं वाक्यमन्यत्र पि क्वचिदर्धर्चेपि परिपूर्णं यत्र यथा परि
पूर्णं तत्र तथा गातव्यमिति॥ ॥ अनवानोपदेशाच्च नवत॥ अनवानोपदेशाच्च तदृचु कोभविष्यति यथास्माभिर्मी
य उपदिष्टो नवानं गायतीति आकवा तेन वानं प्रत्यृचं परिसमापयितैति सर्वेष्वपि स आकवा तेष्वपि स्वाध्यायकाले नतु ६
तदभ्यासोयुक्तः तस्मादपि प्रत्यृचं गेयमिति॥ अभ्यासेनेतराश्रुति॥ अथ यदुक्तं तस्मादेकैसामत्र्वे क्रियत इति ता
स्वभ्यासेनेतराश्रुतिर्द्रष्टव्या पर्यायेण त्वर्थः॥ न ह्यत्र कस्तूसामनिर्वृत्त्यर्थमुपादीयते तस्मात्तत्र आकवमिदं वक्तुं सा
मनिर्वृत्तिसाधनीभूतास्त्वं वत्रि रात्रः परिकल्पतीति। तामस्तोत्रस्य अङ्गभूतं निर्दिश्य ते रथंतरं पृष्ठं भवति पृ
ष्ठं भवतीत्येवमादितत्र प्रत्यृचं न्यायेन गानं प्राप्तं न सामनिर्वृत्यासरव्या संबध्यते किं तर्हि अग्निस्तुता न्यथा।

नाप नाव कल्पत इति त्र्यमा सो लक्ष्ते निरूच्य भासित त्वं सामेति यथा त्रिषु कुले षु देवदत्तो भोजयितव्य इति यदा त्रि
सू॰ संख्या कुलैः संबध्यते तदा भासो लक्ष्ते एव मिहापि द्वित्वं तस्मात्तत्त्वे परिसमाप्तेत्यनंकत्वमिति ॥ नत
स समास्सु स्यात् ॥ अस्ति ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति तत्रैव तत्समाम्नायते तस्मादेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमि
तित्वे तत्सम थिंगतं प्रत्यृचं परिसमाप्तं गेयमिति इदमन्यत्सा त्र्यर्थिकं समासु विषमासु वा गेयमुत समास्वेवेति किं ताव
त्प्राप्तं इति भाति नियामकस्य शास्त्रस्याभावादनियम इति एवं प्राप्ते ब्रूमः समास्वेव गेयं नैनाच्छंदस्का खिति किमेवं भविष्यति
गीतिः संचार विलेशेन भविष्यति यदि न छंदस्का नव उपादास्याम स्वर्गा संचारी यामत्र्यथाधिक छंदस्का स्तते नाप
अपि गीति द्वादोपचारः समासु युक्ता भविष्यति समानेदि संसिंश्चिदाश्रीय माएण संख्या व्यवहारो भवति ॥ लिंगदर्श स ४
नाच्च ॥ लिंगं खल्वप्यस्मिन्नर्थे पश्याम स्यात्तां सकृत्थ्य व धीयत तृचा द्वः यदृहलगायत्रि पुष्पुक्षियते त्रालिंनां तु रज्जती (
दिन दासा संभवति रतिविछं दस्कासु दोषं द्व वस्समान छंदस्कासुगानं दर्शयति ॥ नैघ्नितिर्कतनसर्व मानं नमीक्ष सम ३६

धर्म ३

यैन ज्योतिष्टोमे समामनंति रथंतरमुत्तरयोर्गीयते एवं दुत्तरयोर्गायति कवतीषु रथंतरं गायतीति यद्योनौ
गीयते तदुत्तरयोर्गीयते तच्चैतत्समधिगतं समासु गेयमिति अथेदानीमिदं संदिह्यते किं योन्युत्तरयोर्वा उत्तरा
ग्रंथसमधीतयोर्वा गेयमुतोत्तराग्रंथसमधीते एवोपादातव्यमिति। किं प्राप्तं नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादनिय
म इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः नैमित्तिकं तत्र रौरवं उत्तराग्रंथसमधीतासु पठ्यत इति कुतः समाख्यानात् प्रत्यक्षत्वाच्चोत्त
राग्रंथाधीतानां। आरूढानामपि समाख्या प्रकरणं प्रमादात् बलीयस्तस्मादनियम एव प्राप्नोति। उच्यते सर्वेषु
संबंधिशब्दाः पदांतरमनपेक्षमाणाः न किंचिदर्थमाहुः तस्मादपेक्षितं पदांतरं तत्र कृतं संनिहितं वा इतरथा अप
रिपूर्णार्थं वाक्यमनभिधायकमेव कस्यचिदर्थस्य स्यात्। संज्ञायुक्षणे पुनर्न पदांतरमपेक्षते स्वत एव परिपूर्णा
र्थेत्यतस्तस्मान्न संबंधिशब्दो ध्यवसानीयः उत्तरासंज्ञैवोपादातव्येति नहि संज्ञाक्षिता सु गृह्यमाणा स्तु पदांत
रमपेक्षितव्यं भवति॥ एकार्थ्यात्तु तदभ्यासः॥ तास्वेव चोत्तराग्रंथसमधीतासु साम। प्रसितव्यमेवमेक
स्मिन्नृचि समर्पयिष्यति एकं कंचित्सामान्यविशेषमाश्रित्य वचना ईदृ उपचरंति एतदेवमनुक्रमे यदि ग्रामोपेव

होति करोति रास्थिनेः सम... भिंरुत्तरा। समुरेभा सोध्यस्वरान्तिदं सोमस्यपीतये स्वः पतीयदीदृशयत्वव्रतस्योजसा।
नमूर्तिभिरति। तत्रेषोर्थः सांसायिकः किमन्यत्। तितद्

सा॰ उ॰ स्मिंश्चित्संख्याभवति इतरथा हि सर्वत्र सर्वसंख्या भवेयुः तथा हि संव्यवहाराभावः स्यात् तस्मात् समानछंद
२९ स्कास्तु समानदेवतास्तु वत्स चाद्योपवारोर्थ्यंयत्समधीता एव याह्यं हीतव्या इति॥ एवंचा॥ तदभ्यासः समास्वप्या दुत्तरा
त॥ अस्ति वादध्या होद्वारध्या रेन यज्ञा कामं यात्रयेदिति तत्र वतर्थं दृष्टि त्रेष्वा कं नाम साम अतिजगतासु तन्त्रं
अतिजगती विद्रवाः एतनाभिभूतीनरसञ्चसाबतल्लु रिंडं जन्तुश्च राजसेक्रत्वे वरेष्ठ मन्या मुरीमुतोयमोज्जि
ष्ठं तरसं तरस्विनैउत्तरे द्वे द्वृहत्योतयोः हवीनेमिनंउत्तरे द्वे द्वृहत्योतयोः हवीनेमिं नमं ति रत्नसामेषं विपात्रभि
स्वरे। सुदीतयो वोत्र ... गसा नुपादाय समासु गायमुतयेएवं तेउत्तरे द्वृहत्योएतेएवोपादाय विषमास्वगात
... मातिकिंप्राप्तं संञ्चारविलेच्चोमाभूत्ताभिसन्न्येउत्तरातिजगसानुपादीयेत त्साम समास्वेवाभ्यसितव्यमिति॥ लिंगाद्वा
त्॥ लिंगं खल्वप्यस्मिन्नर्थे दृश्यते अतिजगती कुर्वंतीति किं लिंगं अतिजगती क्षितिवद्वचनं तस्मादन्ये अति
... त्सानुपादातव्य इति॥ नेमिनिकं तूत्तरात्समानं तर्याम्नायते॥ नेमिनिकं तूत्तराद्वमानं तर्यात् उत्तरापाठ निमित्तं नाम
आनं तर्यं सतिमतीयतस्कृतिर्हि विकाङ्क्ष लीयसीतिप्रदत्तव्या दुत्तरे द्वे द्वृहत्सावेवमनुयद्वीप्येत तस्मादान्नात्रात् ३९

॥ त्वेइति॥ एकार्थ्याच्च तदभ्यासः॥ एवं च समानदेवताके त्रैशोके तच इति तृच शब्दोपचारो युक्तो भविष्यति तदभ्या
दपि नान्ये उपाद्यात त्वे इति च आह अथ यद्दु क्षमति जगतीषु स्तुवंतीति त्रा शब्दोपचारात् ऋति जगतीवदृक्त्वं दर्शयति
तितत्परिहृतविंश्च चोच्यते तदभ्यास एव द्रष्टव्यः; योऽयमभ्यासः; एकविंशा; योऽश्नीति एकविंशाति हृतः; योऽ
[illegible]भ्यस्यमाने त्रैशोकाभ्यासः; तत्र सप्तदशलोति जगत्याम् अभ्यस्यमानायां मति जगतीषु स्तुवंतीति वक्तव्ये न स्तु
[illegible]स्यत इति॥ ॥ गायत्रिकं ३॥ ज्योतिष्टोमे श्रूयते रहत्पृष्ठं भवति रथंतरं पृष्ठं भवतीति रथंतरस्य योनिरि
[illegible]भि त्वा शूर नोनुमो दुग्धा इव धेनवः; ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिंद्र तस्थुषः; उत्तरा पंक्तिः; न त्वावां
[illegible]व्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते। अश्वायंतो मघवन्निंद्र वाजिनो गव्यंतस्त्वा हवामहे। बृहतो योनि
[illegible]मिद्धि हवामहे सातौ वाजस्य कारवः; त्वां वृत्रेष्विंद्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः; उत्तरा पंक्तिः स त्वं नश्चित्र स्व
व[illegible]हस्त धृष्णुया मह स्तवानो अद्रिवः; गामश्वं रथ्यमिंद्र संकिर सत्रा वाजं न जिग्युषे इति तेषां वैछंदस्कं गानम
[illegible]भ्यातेन बैहद्रथंतरमेकच्छंदोय त्वैतयोः; पूर्वा बृहती ककुभा त्वत्तरे इति तत्रायमर्थः; सांप्रायिकः; किमन्य

...सान्नैः ककुभावागमप्रगातव्यस्तुतयासौ बृहती उत्तरा च पंक्तिः तयोः प्रग्रथनेन रथंतरकर्म कृत्वा ककुबुत्तरा
कारं गानं कर्तव्यमिति किं प्राप्तं उत्पत्तिककुभावागमयितव्ये इति कुतः एवमन्यासां ककुभामुत्पत्तिरर्थवती भविष्य
तीयदिताः ककुप्कार्ये प्रयुज्यंते। अथ पुनरनुवाक्तोमेता सामर्थ्यवत्ता भविष्यति उच्यते सत्यमर्थवत्ता तत्र भविष्यति
...कार्यार्थिता पिव गम्यते सा नापकौतव्येत्येवं प्राप्ते ब्रूमः प्रागाथिकं तु। सुराद्यः प्रत्यावर्तयति प्रागाथिकं स
...नेकर्तव्यमिति यासौ बृहती बृहती उत्तरा च पंक्तिस्तयोः प्रग्रथनं कर्तव्यं एवं हि स्मरंति ककुभः प्रगाथ इति। आह
...ककुभमनाघायां ककुभ इति न प्राप्नोतीति। उच्यते तस्य रश्मिरिति तत्र भवेदिति वा न दोषः सत्र॥ एवं वस्त्वेव छंदसि गाने
...भवति उत्तरापाठेन हि चैषा पंक्तिरूपदर्शिता रथंतरकर्मणि तत्र प्रकृतहानौ प्रकृतप्रक्रिया च न कृता भविष्यति तस्मा
...योः प्रग्रथनं कर्तव्यमिति॥ प्रगाथेन॥ एवं चात्र प्रगाथत्वं उपपन्नो भवति प्रकर्षं हि प्रशब्दो द्योतयति प्र
...यत्र गानं स प्रगाथः कथं प्रकर्षः यत्क्लिं विलुनर्गायति। तस्मादपि प्रकृतयोः प्रग्रथनं कर्तव्यमिति॥ ॥श्री॥ राम
...त्रानो व्यतिरेकात्॥ अव्यतिरेकेण च सर्वत्र लिंगं दर्शयति। कथमिदमव्यतिरेकेणेति यत्प्रकृतयोरेव प्रग्रथ ३८

ककुबुपपद्यते न यत्तत्पुनरेकेणेति किं लिंगं भवति एवमाह एषा वै प्रतिष्ठिता बृहती या पुनः पदांतं चतुर्दशु
अक्षरा भवेत्तस्माद्यो भ्यामातरमभिहिंकरोतीति पुनः पादारंभः अयथन उपपद्यते नान्यथा तस्माद्यासौ पूर्वा
बृहती उत्तरा च पंक्तिः तयोः अयथनेन त्वच कर्मकृत्वा ककुब्रूपत्वाकारं गानं कर्तव्यमिति एवं च । सागाथिके
स्तो अस्ति ज्योतिष्टोमः ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति तत्र त्रिच्छंदा आवापो माध्यंदिनः पवमानः पंचसाम
गायत्रामहीयवं गायत्रे त्वेवं भवतौ रौरवयौधाजये वा र्हते त्वेवं ग्रौसन समंसे विष्णु ष्विति यदेतद्रौरवं यौधा
[illegible] जये सामनी तयोः पूर्वा बृहती पुनानः सोमधारया पो वसानो अर्षसि । आरत्नधा योनिमृतस्य सीद
[illegible] हिरण्ययः उत्तरा सतोबृहती पंक्तिः दुहान ऊधर्दिव्यं मधुप्रियं प्रत्नं सधस्थमासदत् । आपृच्छ्यं धरुणं वाज्यर्षसि
[illegible] धौतो विचक्षणस्तदत्र संशयः किमनयोरुत्पत्तिर्बृहत्योरागमं कृत्वा समासत्तु गानं कर्तव्यमुत यासौ पूर्वा बृह
[illegible] उत्तरा सतोबृहती पंक्तिः तयोः अयथनेन त्वच कर्मकृत्वा बृहतीकारं गानं कर्तव्यमिति किं प्राप्तं मन्ये बृहत्या
[illegible] यतयोरुत्तिः एवमस्तवामुत्पत्तिरर्थवती भविष्यतीति एवं प्राप्ते ब्रूमः । सागाथिके तु उत्तरादृः पदं व्याप

५२

यदि प्रागाथिकं सामगानं कर्त्तव्यं नोत्पत्तिर्ह्रस्वावागमयितव्ये प्रश्न तयोरेव प्रग्रथनं कर्त्तव्यं एवं हि स्मरंति
र्ईत: प्रगाथ इति उत्पत्तिर्ह्रस्वयोरानीयमानयो: प्रगाथो न स्यात् तत्र स्मृतिविरोध तस्मात्त्व कृतयो: प्रग्रथनं क
र्त्तव्यमिति॥ ॥स्वर॥ एवं च स्वे छंदसि प्रकृते गानं भविष्यति न प्रकृत हानम प्रकृत प्रक्रिया च तस्मादपि नान्ये ह्र
स्वावागमयितव्ये इति॥ ॥प्रगाथे च॥ एवं च प्रगाथ शब्द उपपन्नो भविष्यति सा हि प्रकर्षेण गानस्य भवति प्रकर्षश्चेह
पुन: पाद उपादीयमाने भवति तस्मादपि नान्ये ह्रस्वावुपादातव्ये इति॥ ॥लिंगदर्शनाव्यतिरेकाच्च॥ अव्यतिरेक
एव लिंगं दर्शयति किं लिंगं भवत्येवमाह षष्टिं त्रिष्टुभो माध्यंदिनं सवनं इति कथं चलो लिंगं यदि प्रग्रथनेन न ह्र
तीकार गाना क्रियेत तत: सर्वस्मिन्सवने या अव: समाम्नातास्ता: षष्टिर्भवंति ह्रस्वतरयोरुत्पत्तिर्ह्रस्वयोरानीयमान
योर अधिका भवेयुस्तादिदं निर्दिश्यते गायत्रामहीयवे गायत्रे तत्र भवत; ता: षड्गायत्र्य: रौरवयौधाजयेवाह
तेता अपि षड् ह्रस्व: औशनसमैलं त्रिष्टुभ: ता अपि तिस्र त्रिष्टुभ: अथ रूढ: एष्वहं हति रथंतरे वा सभद्र स्रौ सोम
क्रियमाणे पंचदश ह्रसो भवंति द्वादश अव वै ककुभ: कथमेषा हित चत त्रिष्टुभि: पंचस्योर्ध्वं करोति स तिसृभि: सैरेक

राम ५८

यास्य [illegible] एवं भ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया स पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृ[illegible] पतिसृ
भिरि[illegible] बृहतीभिस्तिसृभिः प्रथममेकया ककुभा पुनश्चैकया ककुभा ततः पुनरेकया बृहत्या तिसृभिः क
कुभिः एकया ककुभा एवं चतस्रो बृहत्यः षट् ककुभः ततः पुनः एकया बृहत्या नवतिसृभिः ककुब्भिः पुनश्चति पु३
सृभिः ककुब्भिरिति। एवं पंच बृहत्यो द्वादश ककुभ इति मिश्राः पावमानीभिर्बृहतीभिः सदैकादश बृहत्यो भवंति ना४
ततः षण्णां गायत्रीणां चतस्रो गायत्र्यो द्वादशभिः ककुब्भिः द्वादश बृहत्यो भवंति एवं त्रयोविंशति बृहत्यः ततो वा
मदेव्यस्य सप्तदश [illegible] गायत्र्यः पावमानीभ्यां गायत्रीभ्यामवशिष्टाभ्यां सहैकोनविंशति गायत्र्यो भवंति ततो नौ
[illegible]धसकालेययोरेकत्र सप्तदश बृहत्य एकत्र सप्तदश ता अन्त्यस्त्रिंशत्पूर्वसंकलिताभिस्त्रयोविंशत्या बृहत्यो बृहती लि[illegible]
[illegible]स्ताए कोनविंशति गायत्र्यस्ताः सप्तपंचाशता गायत्रीपादैः सह सप्तपंचाशद्बृहत्यः सप्तपंचाश सप्तपंचाशः
[illegible] भवंति पावमानीभिस्तिसृभिस्त्रिष्टुभिः सह षष्टिस्त्रिष्टुभ इति सिद्धं भवति। अथ बृहद्रथंतरयोरु
[illegible]गमः क्रियते ततो याः सवने समाम्नाताः ताः षष्टिर्भवंति यत्तद्वेसवने ककुभा च समाम्नाते आनी

तेषोर्द्धं दशाक्षरः प्रयोगस्तेन साधक्ष्यं: पूर्यतां यास्ताश्च वः सवने समाम्नातास्ताः इह सवनशब्देनोच्यं
ते नकर्म्मणि सवनशब्दप्रयोगः तत्र हि त्रिषु सवनेषु क्रमशस्त्रिष्टुभो भवेयुर्न षष्टिः स्विष्टु सोमा अद्दिनं सवनमि
ति तस्माधायसो पूर्वाद्धि हस्तु तरावविष्टारपंक्तिस्तत्र प्रगाथं कृत्वा गातव्यमिति ॥ एवं द्वौ प्रगाथिकं तु ॥ पंचदद्द ।
आवापश्चाभेव: पवमानः सप्तसामा गायत्रसंहिते गायत्रे त्वेव भवतः रुपावास्वो धीगवे त्रानुष्टुभे उष्णिहि सपं
ककुभि पौष्कलं वा वसं त्वं जगती ष्विति । यदेतद्धावा स्वमो धीगवं वदे सामनी तयो: पूर्वा त्रनुष्टुप् । पुरोजिती
वो अंधसः सुताय मादयित्नवे । अपश्वानंश्नथिष्टन सखायो दीर्घजिह्व्यं ठत्तरे वेगायत्रीया धारया पावक
यापरिप्रस्पंदते सुतः इंदुरश्वोन कृत्व्यः तं दुरोषमभीनरः सोमं विश्वाच्या धिया । यज्ञाय संत्वद्रयः इति । तत्रै
वोर्ध्वं: सोञ्जायितः किमन्ययोरुक्तस्त्वनुष्टुभोरागमं कृत्वा समासु गानं कर्त्तव्यं । अथवायासौ पूर्वानुष्टुप उत्तरे
वगायत्र्योतयो: प्रथयनेनन्द्धवकमे कृत्वा त्र्यनुष्टुप्कारं गानं कर्त्तव्यमिति । किं ज्ञात्वा । अन्ये त्वनुष्टुभावागम साम ४०
यितव्ये स्त: । कुतः एतदेवं तासामुक्तस्त्रिरर्थवती भविष्यति । एवं प्राप्ते ब्रूमः प्रगाथिकं तु प्रागाथिकं गानं कर्त्तव्यं ।

एवं हि स्मरंति त्र्यानुष्टुभः प्रगाथ इति । प्रगाथतासमर्थमाणानापक्लोतव्या ॥ स्तेन । एवं स्तोत्रं न भविष्यति । तत्र प्रस्तुतमनुय
हीष्यते । नाप्रकृतप्रक्रिया भविष्यति ॥ प्रगाथेन ॥ प्रगाथशब्दश्चोपपत्स्यते पुनः पारेगीयमाने ॥ ॥ लिंगादर्शनाव्यतिरेकाच्च
अव्यतिरेकेणैव लिंगं भवति ॥ एवमाह ॥ चतुर्विंशति र्जगत्यस्तृतीयसवनं एकाककुविति तन्निर्दिश्यते । पंचच्छंदा आवापत्र्य
भव: पवमान: सप्तसामा गायत्रसंहिते गायत्रे त्वे भवत: ता: षड्गायत्र्यस्तिस्रो जगत्यो भवंति । कृपावान्रवबीणा वेद्यानुष्टुभ
न्यो: द्वे चानुष्टुभौ उत्तरे गायत्र्यौ तत्र प्रग्रथनेन गाने क्रियमाणे द्वयो: साम्नोः षडनुष्टुभस्तास्थ तिस्रो जगत्य: द्वाभि:
हृत्सप्ताक्षरा उष्णिह सपैककुभि पौष्कलं एकमपेक्षसामष्टवित्र्यपरमष्येकसांते द्वे उष्णिक्ककुभौ सैका जगती गायत्रीपादस्थ द्वे वा
भि: सप्ताष्टौ जगत्य: कावतिस्रो जगत्यस्ताभि: सैका दश भवंति । एकविंशं यज्ञायज्ञीयं तत्र पूर्वा बृहती उत्तरा विष्टारपंक्तिस्त:
ककुभावुत्तरे त्वा प्रगाथ: क्रियते । एकविंशो वस्तोमे क्रियमाणे सप्त दश सो भवंति । चतुर्दश ककुभ: या: सप्त दशस्ता: प
ञ्च जगत्य: द्वाभि: सहषोडशा एकथा त्व जगतीपाद: पूर्वेण गायत्रीपादेन सह विंशतिरक्षराणि । अथ चतुर्दश स्युकुष्टु
दश ककुभस्ता: सप्त जगत्य: द्वाभि: सह त्रयोविंशति: यद्वा ककुभौ विष्टिसेका जगती गायत्रीपादस्थ द्वाभि: ॥

सहबृहत्यौ विंशति जगत्यः गायत्रीपादः पूर्वैर्विंशत्यक्षरैः सह ककुब्भवति। एवं प्रगाथे क्रियमाणे बृहती विंशतिर्जगत्यः एका
च ककुप्स्त्वथ प्रगाथो न क्रियते ततः रूपाक्षि वा ऋवंधीगवयोरुत्तरस्यानुष्टुभो रागमाधत्तायस्त्रीयेवात्रिककुभोरागम।
मेषासंख्यासंपद्यते। तस्मात्प्रयथनेन गानं कर्त्तव्यमिति॥ ॥एवंवा॥ प्रागाथिकं रूप॥ गवामयने प्रत्नस्य साम प्रत्नस्य सम्मामनंति।
बृहत्यः शतमैंद्रावार्हताः प्रगाथास्त्वयस्त्रिंशतं वसतो वार्हताः स्त्रिका इति। तत्र संदेहः किं रूपो ऋपो कौ वा। प्रयोगे दृत्वाग
तव्यम् उत तिस्रष्टुप्सु गातव्यमिति किं प्राप्तं। तिस्रष्टुभ्य इति कुतः एवं प्रस्तोऽस्मृयते तस्मादिकं साम स्त्वे क्रियत इति तदिह
वादकेन प्राप्तं तस्मात्त्रिष्टुप्सु गातव्यमिति एवं प्राप्ते ब्रूमः प्रागाथिकं रूप। स्वे च। प्रगाथे वा। द्वयोः द्वयोर्ऋचोर्गेयमेवं स्वे गानं इ
तं भविष्यति। कस्मिन्नु स्वे प्रगाथिकं यं प्रगाथ्य। स्वः विहिता हि गवामयने प्रत्नस्य साम प्रत्नस्य तस्मात्प्रत्नसाम्नः प्रगाथ प्रा
नवचनात्स्वः प्रगाथ उच्यते॥ ॥लिंगदर्शनाव्यतिरेकाच्च॥ नवति हि लिंगदर्शनं पंचदशाः स्तुवार्हताः प्रगाथास्त्र।
प्यं त इति तत्र प्रयथने युज्यते न त्वगाने। कथं बृहदुत्तरं हि च्चातं तत्प्रगाथाभ्यासनत्वद्र रुद्यं तस्मोऽपत्तिष्टोमे प्रगाथद्वयेनो
वसकालेययोरपि तत्रैव प्रगाथद्वयं इदं कृतः प्रगाथ उत्तरस्मिन्नप्त्वसिभवति। तद एतेन वचनं पतिः प्रगाथाः त्रिष्टुभः अभि

स्तवेतु कर्त्तव्या॥ एष्वेषु सतो वृहत्सु विधीयंते। अभिप्लवानां चतुर्तीये दिवसे सतो वृहत्स एव भवतीत्यानि अभिप्लव
नाम्नातमहानि तेषामंत्ये सतो वृहत्सः अन्येषु न वन ब्रतो दिवसेषु न वनवति: प्रगाथा आप्यंत इति लिंगमप्युपल
भवति। त्वेषु पुनर्गाने क्रियमाणे षष्टेषु स्तवा: त्रिषु सप्तकेषु मासेषु समाप्येरन्न् तदेतस्मात् लिंगदर्शनं
प्रगाथे गानं कर्त्तव्यमिति मन्यते। आह। अथ कस्मान्न प्रथमं त्वेव गानं क्रियते तत्रासमात् त्वचादेकोद्दृचमादाय।
त्वेकत्र वोऽस्ते हीतान्वेव गानं क्रियते। तथा हि त्व गानप्राप्तौ नोदकोन्यूह्यते भवति। लिंगं चोपपत्स्यते। पंक्तु मा:
स्तुवाहिता: प्रगाथा आप्यंत इत्युच्यते। अव्यतिरेकेण लिंगदर्शनमिति अन्या अन्यात्रवो भवंति तदेवसामेति तस्माद्
पाठ्यो: स्तवो: प्रगाथं त्वलागानं कर्त्तव्यमिति॥ ॥ अर्थैकत्वादेकं कल्पं स्यात्॥ सामवेदे सहस्रं गीत्युपाय:। आर्चिक
इत्येव गीत्युपायानाम्। उच्यते। गीतिर्नाम क्रिया साभ्यंतर प्रयत्नजनित स्वरविशेषाणामभिव्यंजिका:। सामशब्द
भि लक्ष्यास्ता नियतपरिमाणत्र्यचिका गीयते तत्संपादनार्थं: अक्षरविकारोविश्लेषो विकर्षणं भ्यासोविरा
[illegible] मस्त्येवमादय: सर्वे समधिगता: समाम्नायंते तेषु संशय: किं समुच्चीयंत उत विकल्प्यंत इति। किं ता वन्न

म२

अतिमात्रिसर्वेषांसमाम्नानात्सर्वेगीपसंहारित्वात्प्रयोगवचनस्यसमुच्चीयेरन्नित्येवंप्राप्तेब्रूमः। अर्थैकत्वाद्विक
ल्पः स्यादिति। एकार्थाद्धिगीतुपायाः गीतिः कथंनिर्वर्त्तेतिप्रयुज्यंते। तत्रान्यतरेण [illegible] गीते निर्वृत्तत्वादानंतरप्रयो
गंमर्हन्ति। तस्माद्विकल्पइति॥ ॥ अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यादृक्सामयोस्तदर्थत्वात्। विभिन्नकर्म्मविशेषमुच्यते। ऋचा
वतेसाम्नास्तुवतेयदृचास्तुवतेतदसुराअन्ववायन्साम्नास्तुवतेतदसुरानान्ववायन्नपएवंविद्वान्साम्नास्तुवीत
इति। तत्रायमर्थः सांशयिकः किमृचावावास्तोतव्यंसाम्नावा उतसाम्नैवेति। किंतावत्प्राप्तंविकल्पः ऋचावासाम्नावाभिन्न वं ५
मिदंवाक्यद्वयंप्रतिपत्। यदृचास्तुवतेतदसुराअन्ववायन्निति। ऋचास्तवेक्रियमाणेऽसुराअन्ववागतइतिपरिपूर्णमेतद्वा
क्यंपरपामः। एवमर्थमिदंसंकीर्त्यतेकथंनामगम्यतेऋचास्तोतव्यमिति। किमर्थंयस्मिन्नुकर्म्मविशेषमुच्यतेत
स्यागंयथास्यात्तत्रप्रयोगसामर्थ्यात्प्रयोगवचनेनगम्यतइति। नत्वसुरसंकीर्त्तनान्निंदेषानत्वाद। नवयंनिंदि राम
तानिंदितान्वासुरानुविद्वः संकीर्त्तनात्कर्त्तव्यतामध्यवस्यामः। एवंसाम्नास्तुवतइतिपृथग्वाक्यं। तस्माद्विकल्पः ४२
ऋक्सामयोः स्तुत्यर्थत्वादुभयोरप्येकंकार्यंस्तुतिर्हिनिर्वर्त्तयितव्येति। तदन्यतरेणापिक्रियतेविकल्पः। वचनाद्

नियोगः स्यात्॥ नैतदस्ति विकल्प इति साम्नो विनियोगः स्यात् कुतः तस्येह विनियोजकं वचनमस्ति। यद्वा स्तुव
तेतदसुरा अन्ववायन्। य एवं विद्वान् साम्ना स्तुवीत इति साम्ना स्तुतिः प्रजापतेः प्रत्यक्षेण प्रशंसा वचनेन इतरथा प्र
त्यास्यात्। ऋचा स्तुवते असुरा अनुगताः तस्माद् ऋचा स्तोतव्यमिति। अथ साम्ना स्तवः प्रजापतेस्ततो य ऋचा स्तुवते त
दसुरा अन्ववायन्निति। तत्प्रशंसार्थो निर्देशः न किंचित् विकल्पयिष्यत इति। कथं निंदा वचनमेतत् दर्शितम्पते। इतरस्तु
तिवचनात्। तस्मात्साम्नैव स्तोतव्यं एवं वा। अर्थकल्पविकल्पः स्यादृक्सामयोस्तदर्थत्वात्। ऋग्विकल्पे विशेषस्तूपते। अयं
सहस्रमानवद्धेतत्पारवनीयमुपतिष्ठत इति। अत्रायमर्थः सांशयिकः किमप्रगीतयोपस्थातव्यमुत प्रगीतयेति। वि
द्वान्। प्रगीतया अप्रगीतया वा। कुतः अविशेषोपदेशात्। प्रगीता ह्येषा नियमेव ऋच प्रगीतापीयमेव। उभयथा
दृष्टा समामनंति। तस्मान्न विशेषः आदितव्य इति। नवद्धि शेषः स्तुतिपरत्वाद् ऋक्सामयोर्विकल्प इति। एवं प्राप्ते
ब्रूमः॥ ॥ वचनाद्धि नियोगः स्यात् (वा। उभयथा दृष्टिता) प्रगीतैव विनियुज्यते। नाप्रगीता कुतः वचनात् किं वचनं। अयं स
हस्रमानवद् इति एतयेति प्रकृत वचनः। तत्र प्रगीता च सामवेदे प्रकृता सा एतयेति संबध्यते। नन्वप्रगीतापि तत्र प

श्री १

ष्यते। सर्वां प्रगाणसंबंधार्थात्तु सानस्य पठितायां प्रगाणं चाक्यते कर्तुमिति ऋक्सामार्थो वा अयं न सामार्थं गम्यते
नह्यंतरेण ऋचं साम निर्वर्तितुं भवति। अंतरेणापि तु साम ऋग्भिर्वर्त्यते न त्वृक् साम्ना कौत्स इति। तस्मादेवं साम वेद
उपतिष्ठते वाक्येति वस्तुतः प्रगीतायामेव र्विसे प्रत्ययो भवति न प्रगीतायां आह। यदि प्रगीतायां संप्रत्ययः प्रकरण
द्वचनादप्रगीतायामप्रगीतापि शाखांतरे समाम्नायते। सा प्रकरणं वाधित्वा वाक्येन गृह्येतेति उच्यते। न वाक्येन
ऋक् दृश्यते प्रतीकग्रहणं ह्येतत्। अर्थं सहस्रमानव इति एतस्येति पुनः प्रकृतायां ऋचो वाचको मुख्यः ऋक् कृत्वा दृश्यत
ऽप्रतीकग्रहस्य लक्षणं स्यात्। श्रुति लक्षणा विशये च श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा तस्मात्प्रगीतायाः प्रस्तावं तमिति॥ १२॥
देवा अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यात् इह कस्तामयोस्तादर्थैवाते॥ इह केचित् त्रैस्वर्येणाधीयते केचिदाहुः स्वर्येण आह॥ यदमेवा तु स्व
र्येणाधीयते किंतु उदात्तानुदात्तस्वरितेभ्योऽधिके अपरं स्वरं कुर्वंति। नेत्याह। तेषामप्येत एव स्वरा येनुषंगं किंतु कुर्वंति ए राम
कस्वरा तरस्तु लक्ष्म्याधीयते। तत्र संदेहः किं समुच्चयस्त्रैस्वर्यादीनामुत विकल्प इति। किं प्राप्तं सर्वोपसंहारित्वात् ८३
याग वचनस्य समुच्चय इति एवं प्राप्ते ब्रूमः अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यात्। एकार्थाः सर्वेषां त्रैस्वर्यादीनामध्ययनानि

रीतिः तस्माद्विकल्पः ॥ ८ ॥ वचनादिति नियोगः स्यात् । वचनमिदं भवति स्मर्त्तव्यनुमितं तानो यज्ञकर्म्मणीति । तस्मा
ज्ञानेन प्रयोगः कर्त्तव्यः अथ त्वैस्वर्यादीनां किमर्थं समाम्नानमित्युच्यते । अर्थविवोधनार्थं भविष्यति ॥ सामप्रदेशेवि
कारस्य देच्चः स्याच्छास्त्रकृतत्वात् ॥ इदमाम्नायते रथंतरमुत्तरयोर्गायति । यघोनौ तदुत्तरयोर्गायति कवतीषु रथं
[illegible] गायति । विराट्सु वामदेव्यं गायतीति । तत्र संदेहः किमुत्तरावर्णविज्ञानेन गातव्यं । किं योनिवर्णविज्ञानेन । कथमुत्तरा
वर्णविज्ञानेन गीतं भवति । कथं वा योनिवर्णविज्ञानेनेति । उच्यते । किं विदुदाहरणं गृहीत्वा व्याख्यास्यामः ॥ यत्र तावद्वृह
[illegible] अभाई भवतीति यानौ यस्मिन् भागे आ ई भावः एतस्मिन्नेव भागे उत्तरासु आ ई भावः क्रियते ततो योनिवर्ण
[illegible] गीतं भवति । अथ भागांतरे रथंतरे तालव्यं [illegible] आ ई भावः क्रियते । तत उत्तरा वर्णविज्ञानेन गीतं भवति । किं पुनरत्र
[illegible] वर्णविज्ञानेनेति । कथं यावति भागे एकारस्य योना वा ई भावः एतत् विचारयामः किमत्र युक्तमिति । एकार
नोच्चारित ई कारा कारा वा गमिता विति । एवं चेदुत्तराख्य पितावत्यवना । यगेयावर्णः सन्नोच्चारयिता अ ई कारा कारा वा
[illegible] दिति । एवं यथान्यां तदुत्तरयोर्गीतं भवति । तस्माद्योनिवर्णविज्ञानेन गातव्यमिति । अपि चैवं गीतिर्न भ्रष्टं स्यात् ।

रा.ज ४४

इतरस्याक्कविश्राणश्पेतय चमहती गीतिरल्पेषु ह्रस्वेषु गीयते। तत्र प्युकंभ्राणश्पतिय पुतरा ह्रस्वश्येन क्रियते। तस्माध्
न्यह्रस्वश्येन कर्त्तव्यं। अपि चक्कविक्रमउपरुध्यतेयत्रोकमे आईभावभाग्वर्णः आर्षवक्काविदुपरुध्यतेयत्रप्राह्रतत्र आ
गमानैव क्रियतेतत्रस्वाध्यायकालेगानेनकर्मकालेगानमविरुद्धं कर्त्तव्यं। तस्माघोन्यह्रस्वश्येनगानं कर्त्तव्यमिति।
आर्षवक्काविदुपरुध्यतेयत्र प्राह्रतत्र आगमो नैव क्रियतेतत्रस्वाध्यायकालेगानेनचकर्मकालेगानमविरुद्धं कर्त्त
व्यं सामप्रदेशेविकारआईभावादिस्तदपह्नोयाम्यपद्ह्रस्तछास्त्रेण ह्रतंयघोन्यातदुत्तरस्योरिति। यावति साम भागे
यो नावाईभावः ह्रतस्त्रावल्पेवोत्तरास्तु कर्त्तव्यः॥ ॥ वर्णेत्ववादरिर्पथाद्व्यं व्यतिरेकात्॥ उत्तरावर्णेवश्येन कर्त्तव्यं वाद
रिमेन्पतस्मेनयोनिभागवश्येन कुतः यो सौ प्रह्रतावाईभावः ह्रतो नास्त्यावागमो न च तत्र एकारलोपः किंतर्हि एकारान्
म आवर्णे इवर्णे च। अवर्णं संह्रतमिवर्णं विह्रतं। उभे अपि च दीर्घे ते। प्यामसा शुभ्यां संघ्य ह्रस्वेस्ता शुजन्ते। तत्र प्रह्रतौत्र
कारेकारौ विश्लेषितौ नापूर्वा वागमितौ। गुणस्तु तयोः कश्चिदपूर्वः ह्रतः सर्वत्रान्त्र प्रमाणं प्रत्यक्षं तद्यत्र तावति भागे न्याव राम ४४
र्णे भवति न संघ्य ह्रस्वं तत्र संश्लेषभावे विश्लेषेण न च व्याकसः कर्त्तुं। अन्यस्मिन् भागे यत्र संघ्य ह्रस्वं भवति तत्र तद्व्याविश्लेषः

क्रियते। एवं यद्योन्यां तदुत्तरयोः कृतं भवति। योन्यां हि संश्लिष्टयोर्विश्लेषः कृतः। इहापि संश्लिष्टयो विश्लेषः। इतरथा व्य
तिरिक्तं कल्पितं स्यात्। अथ यदुक्तं गीतिः प्रगृह्णातीति न प्रगृह्णातीति विना मंत्रलाभ्रनत्तु रगाद्यिष्यते। संश्लेषाभाव
अ्राक्यो विश्लेषः कर्तुमार्षक्रमो नोपरोत्स्यते॥ ॥स्तोभस्यैकदेशांतरे निवृत्तिस्त्वत एव तीषु रथंतरं गायति रथंतरमु
त्तरयोर्गीयति यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गीयतीति तत्र चोत्तरावर्णवशान गात व्यभिलेतत् समधिगतमथेदानीं इह संदिह्यते। किं
स्तोभाः प्रदिश्यंते नेति। किं प्राप्तं। न प्रदिश्यंत इति कुतः। गीतिर्हि सामन स्तोभाः या गीतिः सा प्रदिश्यते। यद्योन्यां तदुत्तर
योर्गीयतीति गायतिशब्दसंबंधात्। अपि च अक्षरशब्दार्थैरसंबध्यमानः स्तोभोऽनर्थकः स्यात्। तस्मादपि न प्रदिश्यत
इति विकृति क्वने। एवं प्रामवस्थप साम अगायतीति तत्रानुपपत्तिर्भवेत्। गीतकर्म हि ज्ञावाक्यच्छेषभ्यो वगम्यते। तस्मात्
प्रतीत्यनेन संबंधो न स्यात्। तस्मात्स्तोभस्य रूगंतरे निवृत्तिः। यथा रूगक्षराणां अगीतित्वान्निवृत्तिरेवं स्तोभा
नामपीति॥ ॥सर्वातिदेशास्तु सामान्याच्छोकवद्विकारः स्यात्॥ नैतदस्ति स्तोभानां निवृत्तिरिति। सर्वातिदेशात् हि
भवति। रूगंतरे स्तोभस्वरकालाभ्यासविशिष्टाया गीतेः सामशब्दो वाचकः। कथमवगम्यते। तत्र प्रयोगात्

हस्तोमानिवर्तेरन्नतत्ततो विशेषेणोपसंगृहीताः स्यात्। तत्र शब्दो बाध्येत। तस्मात्स्तोभाः प्रदिश्येरन्। यत्र
समूह्य शब्दार्थैरसंबध्यमानाः स्तोभाश्चानर्थका भवेयुः॥ अत्र ब्रूमः। लोकवन्नानर्थका भविष्यंति। यद्यपि लोक
गायने रंगवस्तुकानि यानि नाम प्रदीप्यंते तानि गीतिकालगणनार्थानि संबध्यंते॥ सुखं सहस्रैर्गीतिका
लः परिच्छिद्यते तद्वदिहापि कालपरिच्छेदार्थानि स्तोभाक्षराणि अनुवर्तेरन्निति॥ अन्वयव्यापि दर्शयति॥ अन्व
यतश्चापि स्तोभान्दर्शयति। यत्रार्थिकानि पदानि निवर्तंते स्तोभागेष्वाख्यायंतीति। स्तोभास्तोभा एव गताः स्वर
स्तस्मादपि स्तोभाः प्रदिश्यंते॥ निवृत्तिर्वार्थलोपात्॥ वाशब्दात्पक्षो विनिवर्तते। निरर्थक इति प्रतीतिरेवं जाती
यकानां स्तोभानां गीतकर्मार्हे शब्दवाक्यशेष उपलभ्यते नैवंजातीयकाः स्तोभाः संबध्येरन्निति अन्वयान्संबध्य
ते लोकवदिति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम्॥ ॥अन्वयो वार्थवादः स्यात्॥ अन्वीयुरेवं जातीयकाः स्तोभाः न त्वियमिड
रूपं प्रस्तुतमुपलभामहे। यत्र वाक्यशेषवद्वनेः सोर्थवादः॥ ॥ अधिकं च विवर्णं च जैमिनिः स्तोभशब्दत्वात्॥ अथ कस्तो राम
भो नाम। तस्य लक्षणं कर्तव्यमुच्यते। यत्र गद्दरम्भो अधिको न वर्तते सवर्णः स स्तोभो नाम ईदृशो हि लौकिकः स्तोभशब्द ६५

मुपचरंतीति। तद्यथा देवदत्तेन सभायामरं प्रलपता वक्त्रोऽस्तो भंकथितमिति यदर्थवचने भोः किंचिद्विवदेः सवर्णं
वतरालेऽप्येव वकारो भवंति लक्षणकर्मणि प्रयोजनं न वक्रं यल्लक्षणकर्मणो हि तदेव प्रयोजनं यल्लक्षितो भ
विष्यतीति। किमर्थमुभयं सूचितं नन्वन्यतरत्पर्याप्तमधिकमिति वा विवर्णमिति वा। नेत्याह। भवति हि किंचिद्विदधिकं
न विवर्णं यथा मासस्थादिः वाद्विरिति तथा किंचिद्विवर्णेनाधिकं यथा विकारस्थाने इति। तस्मादुभयं सूत्रयि
तव्यमिति॥ धर्मस्यार्थकृतत्वाद्द्रव्यगुणविकारव्यतिक्रमप्रतिषेधेषु दानानुबंधः समवायात्॥ वाजपेये श्रूयते।
बार्हस्पत्यं चरुं नैवारं सप्तदशशरावं निर्वपतीति। अस्ति च प्रकृतौ व्रीहिषु प्रोक्षणं तन्नीवारेषु भवति न भवतीति
संशयः। तथा उद्गीथवा एतद्विवाम्नव क्रियते पृष्ठ्यः षडहः संतिष्ठते नवकुवंदन्नां पृष्ठ्यान्यूस्मे पात्तं
...षडहमधारायेत घृतं वतिमघं चानघ्नतोऽस्यानवषडहधर्मी भवंतीति संशयः। तथा राजसूये श्रूयते। नैरृत
...व्रातप्रतानां परिश्लेषं तत्रासि प्रहतानुलूखलमुसलयोः प्रोक्षणं प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यां
...भीति तत्र खेषु न भवति न भवतीति संशयः॥ तथा वाजपेये श्रूयते परिधौ पशुं नियुंजीतेति परिधौ यूपध

णी: कर्त्तव्या: न कर्त्तव्या इति संशय: तथा नगिरा गिरेति ब्रूयाद्यदि गिरा गिरेति ब्रूयादात्मानं तदुद्गाता प्रक्रिरेदै
रं स तद्यो ज्येयमिति इरावद्गिरापदधर्मी भवंति न भवंतीति संशय: कृताकृते व्रीह्यादिष्टु क्षाधर्म्मीन नीवारादिषु त
न्त्रेषु न भवेयुरिति। एवं प्राप्ते ब्रूम: । नीवारादिषु चोदनानुसंबंध: स्यात्। समवैतिष्ठितेषु सप्राकृतो धर्म्मा: प्रकृतौ त
वदपूर्वप्रयुक्तोसौ न व्रीह्यादिप्रयुक्त: येनापूर्वस्य विशिष्टोयं साधनविशेष: तत्रैव धर्म्मा न व्रीह्यादाविति समधिग
तमेतत्। नीवारादयश्च व्रीह्यादिकार्यकारिण इत्यवगम्यते। नीवारस्य भावे चोदनानैवारस्वर: कर्त्तव्य इति। सवन
न्येन प्रकारेण नीवारो यागस्योपकरोति वर्तुयित्वा तंदुलनिर्वृत्तिसम्बन्धेनावगम्यते व्रीहिकार्यं वर्त्तत इति
तस्माद्व्रीहिधर्मा नीवारेष्वभवेयुरिति। एवं षडहं नोपासीतेति चोदनायां सत्यां यदा षडह: संतिष्ठते न षडहं नोपास राम
तदर्थ: मधुघृताभ्यामुपासीतेति गम्यते। यस्याभावे यस्यानिवृत्तिस्तत्तस्य स्थाने। वगम्यते षडहनिवृत्तौ मध्य ५६
ज्ञानं ध्रुवं षडहं कार्यं दधतीति गम्यते। तस्मात्षडहधर्मा व्रतं नियमो वा मध्यस्थाने भवतीति। यागाभावात्तन्निमित्त
प्रत्यानवर्त्तते। यद्वाऽष्टहीनावमसंबन्धो न्यायस्तोत्रमुपाकरोतीति यस्य समसाभावात्तोत्राभाव: स्तुतमनुच्यं

सतीति स्तोत्राभावाद्स्याभावः सवनाभावात्सवनीया न प्रवर्त्तेत। इत्येवमादि न प्रवर्त्तेत व्रतानि नियमाश्च प्रवर्त्ते
नइतिसत्रान्स्तनर्थलु संनखाचस्तानां मिति नान्यथा नखावकृन्तनं भवंति यदि न तैस्तु षापि क्रियंते तस्मान्न तु षविमोधनेन
खाः स्तूला इति गम्यते। अतश्चोलूखलमुसलधर्म्मैः संबध्यंत इति। तथा परिधिर्यूपकार्ये वर्त्तत इति विस्पष्टमेव वचनं परिधौ प
शुं नियुंजीतेति। तस्मान्न यूपधर्म्मकः परिधिः स्यादिति। तथा न गिरा गिरेति ब्रूयादैरं कृत्वोद्गेयमिति नैतो ब्राह्मणं विधीयते तत्र
तिषेध इरापदं च। तथा हि वाक्यं भिद्येत। न चेरापदमप्रकृतादनूद्यते। प्रतिषेधे त्वनुवादः संभवति। यदेरापदं तत्सर्व्व
त्वं गिरापदं न भवतीति एकवाक्यरूपं च गम्यते यस्माद्गिरापदस्यायं शेषस्तस्मादिरापदं ब्रूयादिति भिन्नवाक्यत्वं प्रसज्ये
यस्मात्प्रत्यक्षस्य दृष्टानुमानकल्पना स्यात्। न त्वात्मानं गिरेदिति दोषो विधीयते। शरीरेभि रितुमसंभवः परमात्मन्यदोषः॥
दंपनेदस्तु स्थित एव तस्माद्गिरापदेऽइरास ५ स्पर्द्धेरि मिरापदस्य तत्कार्यापत्तिरग्निपूर्व्वं न गिरा गिरेति ह लौका
येदिति। तस्माद्गिरापदधर्म्मा इरापदं न देयुरिति सिद्धं तत्र पर्यवसितं। परियावनंतरा कथायां प्रक्षिप्यते॥ ॥ तदुक्तं तेस्तुनि
हन्निस्तल्लत्वात्स्यात्॥ वाक्हमस्मिथाम्नायते मध्यमेपर्वणि परिधौ पशुं नियुंजीतेति। तत्रोक्तं रूपधर्म्माः परिधौ

श्च इति। तद्यदि परिव्यवत्ति तेन कर्त्तव्यः तदुत्पत्तेः परिधेराहवनीयपरिधानार्थत्वात्तेर्ऽपि यूपधर्म्मा निवर्त्तेरन्। तत्क्षत
रितं यूपधर्मयुक्तं पश्चाद् धनकारेण हर्तव्यं इति। तत्रायदं धनस्यांगभूतमिति कृत्वा तद्बंधनार्थमेव द्रव्यमुत्पन्नं यज्ञाह
वनीयपरिधानार्थमुत्पन्नं तस्मिन्नपरांगभूते बंधनं सतं भवति। न तद्धर्म्मेण कारं भवितुमर्हति। न हि तत्र क्रियमाणाः परिधी
कृताः भवंति न पाश्चात्कस्य अपि च सत्वकः परिधिरनुष्ठ्यश्च यूपधर्म्मैः परिहित्वा दीयेत। यूपायाज्यमानायेति च शब्दः
श्रुत तत्रायं वाचितेः स्यात तस्मात्परिधेर्यूपधर्म्मा न स्युरिति।। ।। आवेष्टपरार्थत्वात्संस्कारस्य तदर्थत्वात्। आवे
ष्टरत्वात् यूपधर्म्माः परिधेर्बंधनोपकारसाधनं हि विधीयते। यश्च परार्थे बंधनं न यति निष्पादयितु करोति सो
बंधनोपकारं अयं च संस्कारो बंधनं निष्पादयिति। तदर्थत्वान्निमित्तदर्थत्वात्निर्वानापेक्षते तस्मात्परिधेर्यूपधर्म्माः
कर्तव्या इति। यदुक्तमनुष्ठेयश्च सत्वकश्च परिधिरिति अत्रोच्यते परिधित्वाविरोधिनो यूपधर्मास्तेन क्रियंते। न वि राम
रुद्धा इति।। ।। आख्या चैवं तदावेष्टनात् विकृतो स्यादपूर्वत्वात्।। अथ यदुक्तं यूपायाज्यमानायेति च शब्द उक्तिः तमः ४७
स्यादिति।। अत्रोच्यते नो हि तत्वो भविष्यति। धर्मविद्या शास्त्रापि यूपशब्दं न भविष्यति धर्म्मनिबद्धा हि सा यथैव यूपे

यापरिवावपि भविष्यत्वमर्हति। तस्मान्नोदिष्यते॥ परार्थेन त्वर्थसामान्यं संस्कारस्य तदर्थत्वात्। विवा एनं प्रजया
भिरर्द्धयति वर्द्धयत्यस्य भ्रातृव्यं यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चंद्रमा अभ्युदेति त्रेधा तंदुलान्विभजेत् ये मध्यमास्ता
न्नग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्। ये स्थविष्ठास्तानिंद्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं ये क्षोदिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिवि
ष्टाय शृते चरुं शृते चरुं दध्यंश्चरुमित्येतदुदाहरणं। तत्रायमर्थः सांशयिकः किं शृते दधनि च प्रणीता धर्माः कर्त्तव्याः उत
न कर्त्तव्या इति। किं प्राप्तं न कर्त्तव्या इति॥ यदर्थमेतत्प्रदानार्थमिति न प्रणीतार्थं। दधि च तंदुलविभागश्च एको भाग
इंद्राय प्रदात्रे दातव्यः शृतं च तंदुलविभागश्च विष्णवे शिपिविष्टाय न च प्रपणार्थं दधि पयो वा विधीयते। तत्र द्विस
धर्मी संयोगानुवादश्चैव न च प्रणीता कार्यत्वे विधीयते दधिपयो वा तस्मात् प्रणीतानां धर्मैर्न संयुज्येते। न हि प्रणी
तानां दध्यश्चार्थसामान्यं किंचिदस्ति तदर्थश्चायं संस्कारः प्रपणद्वारकस्तस्मान्न प्रणीताधर्माः पयसि दधनि
वा भवेयुरिति॥ ॥क्रियेरन्वार्थनिर्वृत्तेः॥ न चैतदस्ति प्रणीताधर्मा दधिपयसो न कर्त्तव्या इति। प्रपणसाधने हि ते
तेन प्रपणार्थमुत्पन्ने द्रव्ये येनार्थो निर्वर्त्तितः तत्र ते अपूर्वप्रयुक्तत्वात् क्रियंते क्रियेरन् दधिपयोभ्यां प्रपणं

स्यात्तद्धर्म्मैः संयोगः स्यात्॥ एकार्थत्वादविभागः स्यात्॥ ज्योतिष्टोमे समामनंति। बृहत्पृष्ठं भवति रथंतरं पृष्ठं भ
वतीति तत्र बृहद्रथंतरयोर्विकल्पः यस्मिन्कार्ये रथंतरं प्रवर्त्तते तस्मिन्नेव कार्ये बृहत्पृष्ठसिद्धिद्वारेण वर्म्मावि
हूना: तस्माद्बृहद्धर्म्मो रथंतरधर्म्माश्च उभयोरप्युभयत्र कर्त्तव्या इति। बृहद्ग्रहणं रथंतरग्रहणं च लक्षणार्थमविष
ते॥ ॥निर्देशाद्वा व्यवतिष्ठेरन् निर्देशाद्वा रथंतरे रथंतरधर्म्माः कर्त्तव्याः नोच्चैर्गेयं न च बलवद्गेयं। रथंतरे प्रस्तूय
माने संमीलेत्स्वर्दृशं प्रति वीक्षेतेति एवमादयो बृहद्धर्म्माश्च बृहति उच्चैर्गेयं बृहति गीयमाने समुद्रं मनसा ध्यायेदि
त्येवमादयः एवं निर्देशोऽर्थवान् भविष्यति। इतरथा रथंतरग्रहणं एव प्रदर्शनार्थं स्यात् न तथा लक्षणं भवेत्। न च श्रुतिसंभ
वे लक्षणं न्याय्यं। यदुच्यते एकार्थत्वाद्बृहद्रथंतरयोरिति सत्यमेकोऽर्थः पृष्ठसिद्धिः एतदप्युक्तं अन्यथा बृहता साध्यते
एवं अन्यथा रथंतरेणेति। यथापि दलिवि मज्जमाने द्वाव भ्युपायौ यथा द्वौ पुरुषावंतयोर्द्वे शीला आकृष्यंते। यद्वा तीक्ष्ण
न शस्त्रेण छेदनं। तत्र यच्छस्त्रं स्यात् — करणं द्वयं तच्छेदनाभ्युपाये संबध्यते नाकर्षणाभ्युपायि तद्यपि लोपि। राम
वं बृहद्धर्म्मो रथंतरे तदर्थापल्लमभवेयुर्न भवति जायते विवादस्तत्र निर्देशसामर्थ्यादिदमवगच्छामः। अन्य ४८

था[illegible]त्साधयति अन्यथा रथंतरमितिप्रत्यक्षं खल्वप्यन्यदुपलभामहे। रथंतरं च्चरादिकां संस्तुतिं कुर्वत्पृ
ष्ठं साधयति। बृहद्विश्वादिकं॥ तस्माद्रथंतरधर्माः शूरादिकायां स्तुतौ निवर्त्तारथंतरे पृष्ठ्यमाने भवेयुः न बृहतीति।
बृहद्धर्मा अपि विश्वादिकायां स्तुतौ निवर्त्तेरन् बृहति भवेयुः न रथंतरे तस्मादुभयधर्माणामिति॥ ॥ अत्राह तेते द्वि
कारा द्विरोधात् व्यवतिष्ठेरन्। अस्ति वैरूपस्तोमः वैरूपो वैरूपस्तोमे नयज्ञे तेतिते चेदमाम्नायते। कएव रथंतरपृष्ठभ
वतीति। तत्रायमर्थः सांशयिकः किं कएव रथंतरे अन्यतरस्य रथंतरस्य बृहतो वा धर्माः कर्त्तव्याः उत उभयोरपीति किं प्रा
प्तमन्यतरस्येति कुतः एवं ह्युक्तं रथंतरस्यरा यंतरा भवंति। बृहतो बृहद्धर्मा इति निर्देशात् सामर्थ्या[illegible] तद्विशेषनुव
आने यान उक्तं तावत्यात्तमितिमन्याहे। तस्मादन्यतरस्य धर्माः कर्त्तव्या उत्सवं भ्यात्तेद्भुमः [illegible] अप्राकृते कएव रथंतर
द्विकारात्। यस्मात् कएव रथंतरमुभयोः कार्ये वर्त्तते तस्मादुभयधर्माणामेतन्नादिविलत्तो निर्देशोऽस्ति यथा प्रवृत्तौ अ
[illegible]तरबृहद्धर्माभवंतिवादकेन कएव रथंतरमुभयोरर्थापन्नं। तस्मादुभयधर्मान्तिभेन। यत्तु विरुद्धा धर्माः तद्यथा उ
[illegible]बलवज्ज्यमिति चेज्जातीय का विरोधात् व्यवतिष्ठेरन् अविरुद्धेषु समुच्चयः। औ उभयसान्निध्ये वैषम्ये कार्यापत्तेः॥ सं

शुभयसामानः क्रतवः संसर्गे व उभे कुर्यात् गोसव उभे कुर्यात् अपचितावप्येकाहे उभे बृहद्रथंतरे कुर्यादिति श्रूयते। सति
४६ तु धर्मत्वे बृहद्धर्मा रथंतरधर्माश्च। तद्द्वयं द्वैकेन प्राप्यते तत्र संशयः किमुभयसाम्नुभयधर्माः कर्तव्याः अथ वा इरु
पितपथैव व्यवतिष्ठेरन्निति किं प्राप्तं उभयसाम्नि वैवस्वार यथा कृष्णरथंतरे उभयत्र सामनी पृष्ठकार्यं वर्त्तेते नैकेकेन तस्मा
न्नैकैकं धर्म्माः इमे त उभे च संहते उभयधर्म्माः संप्रयुज्येयातां। उभे हि ते संहते एकार्थे अपि नैष्ठ पृष्ठकार्यं वर्त्तेते इति।। स्वार्थत्वाद्
व्यवस्था स्यात् प्रकृतिवत्। वा शब्दः पक्षं व्यावर्तयति नैव तदस्ति बृहद्रथंतरयोः संहतयोरुभयकर्त्तव्या इति। रथंत
रे रथंतरधर्म्माः बृहति बृहद्धर्म्माः कुतः स्वार्थत्वात् धर्माणां रथंतरधर्मा रथंतरार्थाः बृहद्धर्मा बृहदर्थाः साम्नोश्चैते धर्म्माः
न पृष्ठस्य तत्र साम प्रयुज्यते रथंतरं बृहद्वा रथंतरे प्रयुज्यमाने तद्धर्म्माः प्रयोक्तव्याः बृहत्यपि प्रयुज्यमाने बृहद्धर्म्माः सा
म प्रयुक्ता एवैते धर्म्माः साम्ना पि हि दृष्टमदृष्टं च क्रियते। तस्मात्सामापि धर्म्मप्रयोजनेन समर्थनयोगात् व्यवस्था धर्म्माणां प्रकृ
तिवत्। यथा प्रकृते रथंतरे प्रयुज्यमाने तदंगं प्रयुज्यते बृहति तदंगमेवं मिश्रापत्ति।। पार्वणहोमयोस्त्वप्रवृत्तिः समुदाय राम
र्थसंयोगात्तदभ्या मीज्याहिताग्नेर्दर्शपूर्णमासौ। तत्रेदं समामनंति स्रुवेण पार्वणौ जुहोतीति। सोयं किं पुनरुत्तकर्म्मसु ४६

भवति संदेहः। किं तेषु पार्वणहोमौ कर्तव्यौ नेति। न तु उक्तं तावत्परीक्ष्यं किं कालाभिज्ञा पार्वणहोमा नृत समुदायाभि
ज्ञेति कालाभिज्ञायां तयोः प्रवृत्तिः समुदायाभिज्ञायाम प्रवृत्तिः। कुतः संशयः। उभयत्र प्रसिद्धेः उभयत्र हि पर्वशब्दो
लोके प्रसिद्धः। कालसमुदाये च। आह हि भवतश्च कुमारीमः। किं तावत्प्राप्तं। कालाभिज्ञेति। ततः कालगता प्रसिद्धिर्व्यपदि
श्यते। एवं प्राप्ते ब्रूमः। पार्वणयोर्वैदिकेषु कर्मसु प्रवृत्तिः। कुतः समुदायार्थसंयोगात्। ततः समुदायप्रसिद्धिर्व्यपदिश्यते।
कालेन सिद्धिं परिहरिष्याम इति। अतः समुदायवाचिनात् पर्वशब्दस्य समुदायस्य वाभियष्टव्यत्वात् वैदिकेषु प्रवृत्तिरि
ति कालस्येति चेत्। इति चेत् पश्यसि। कालस्य पर्वशब्दो वाचकः तस्मात्कालाभिज्ञेति तत्परिहर्तव्याश्च मार्गास्तस्य तत्प्रकरण
विशेष्यते॥ अप्रकरणत्वात्॥ नास्ति कालस्य प्रकरणम् अस्ति तु समुदायस्य॥ तस्मात् प्रकरणेन विशेषेण समुदायवा
चीयस्ते न कालवाची। अत्राह। प्रकरणे न शक्यते पर्वशब्दस्य कालवाचिना बाधितुं। दुर्बलं हि लिंगात् प्रकरणं। उच्यते।
न समुदाये च पर्वशब्दो वर्त्तते। यदि कालवचनस्तत्संबंधात् समुदाये गम्यते। यदि वा समुदायवचनस्तत्संबंधात्का
लः तरत्र बलीयस्युक्तो नामप्रवचनः॥ तत्र समुदायवचनेन कल्प्यमाने प्रकरणमनुगृहीतं भवति। अपि च प्रणीतः

च देशाः दर्शपूर्णमासौ तिसृ दानेषु प्रसिद्धः शनानि च समुदायाः तस्मात्समुदायाभिज्ञा। एवं च अवयवप्रसिद्धिरस्तु गृहीता न
नहीदित्तस्मादेव तेषु पार्वणयोरप्रवृत्तिः॥ मंत्रवर्णाच्च॥ मंत्रवर्णाच्च फलं परस्तु वादो भविष्यति। रूपमेव जिनं वयं पूर्णमा
स्य ज्ञामहे। अमावास्या सुभगा सुशेवेति च। तस्मादपि समुदायाभिज्ञेति॥ तदभावेस्मिन्वदितिचेत्। नैतदस्तियदुक्तं वेद
तेषप्रवृत्तिरिति। तदभावेपियथापिसमुदायवचनोयं न च वेदतेषु यमस्तिसमुदायस्तथापि पार्वणहोमो भवतामेव।
कुतः अन्या एवं सद्धिका देवता भविष्यंति। समुदायो वा संनिहितोपि यस्तेसौर्याद्युपकारार्थेन। यथाग्निमन्वावहितस्मि
हितो वा अग्निर्यागार्थेनावास्ते त एव मिरूपीक्ति। नाधिकारिकलात्रानैवदेवं। आधिकारिकं हीदं वचनं। अधिकारे भवं यस्या
धिकारस्तस्य गुणं विदधाति। आग्नेयादीनां वाधिकारः तेवात्र देवताः तेषां होमो देवतार्थः एवं यत्रस्या देवतानाश्रित त्र तद
र्थं होमे न करिष्यते तस्मात्सा वर्णहोमयोर्वैवृत्तम्यो निवृत्तिः॥ उभयोरविशेषात्॥ इदमिदानीं संदिह्यते। किमुभौ होमौ
पौर्णमास्याममावास्यायां च उत पौर्णमासीहोमः पौर्णमास्याममावास्याहोमो मावास्यायामिति। किं प्राप्तं। उभावपुभ राम
यत्र कृतः उभयोरप्यधिकरणे उभाभ्यामात्। तस्मादुभयत्र भवितुमर्हतः॥ ॥यदभीज्याचा तत्क्विषय॥ वाक्याद्वः प्रदर्था ५०

वर्त्तयति।नैतदस्ति उभयस्तुभयत्रेति।यद्दर्शीज्ञास तत्र भवेत्।तस्या हि स उपकारकः।अनुपकारकस्तस्या नवानु
पकारकः समुदायप्रधानादत्र होमा विलुप्ताः।तस्माद्यद्दर्शीज्ञातद्विषयो भवतामिति।।।प्रयाजेपीति चेत्।।दर्शपू
र्णमासयोः अप्रयाजा आम्नाताः समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजतीति को
तत्र संशयः क्रियते किं समिधो यजतीत्यादिशब्दैः समिदादयो देवताविशेषा विधीयंते एतान् समिदादीन् यजति
[illegible]।किं वा न प्रकृतैः समिदादिभिः संबंध उपादीयते एवं शाब्दिका देवताः न प्रकृता उपदिश्यंत इति।किं तावत्प्राप्तं प्र
कृतानां समिदादीनां यागो विधीयते समिदादयश्च देवता वाक्यसंबंधादिति।एवं प्रकृतैः समिदादिभिः संबंधे
क्रियमाणे उपकरणानुग्रहो भविष्यति तस्मात्प्रयाजेपि प्रकृता देवता भवितुमर्हतीति।देवताप्रयाजानां यथा पाव
[illegible]मइति।।।नातोदितत्वात्।।।नैतदेवं।नात्र समिदादयश्शब्दा देवतात्वेन कृताः द्वितीयानिर्देशात्।तद्धि
[illegible]देशान वा देवता बाधते चतुर्थ्यातनिर्देशेन वा।।तद्धिताद्धर्थ्यं गम्यते।तादर्थ्ये वसाति देवता भवति।न देवता
नाम जात्या काचित्।सैव कस्य चिद्रूपस्य देवता सैव नान्यस्य यं प्रति तादर्थ्यं सा तस्य देवता।द्वितीया चोप्सि

ततमेकारके भवति। न त्वनडुहस्य तादर्थ्यं गम्यते। तस्मान्न द्वितीयां तेन देवताविधानमित्याह। तादर्थ्येन
लप्स्यामः। यथा विष्णुं यजति वरुणं यजतीति। अत्र न विष्णुर्वरुणो वा यागः। नापि यागादर्थांतरस्य यागस्य का
रकं यदीप्सितं तत्र द्वितीययाभिधीयते तेन तत्र कल्प्यते तादर्थ्यं शब्दांतरेणैवाविहितं गम्यते। उच्यते। न शब्दांत
रविहितेनैवं शक्यं परिकल्पयितुं। न च यागस्य कारकत्वेन संभवति। समिदादिषु द्वितीया तु यजीनां समि
दादयः शब्दा वाक्य उपपद्यंते। क्रियायां विप्सितायामिष्यते द्वितीया। यथा पाकं पचतीति। तस्मात्समिधो यजती
मयमर्थः। समिधः कर्तव्य इति। यदा वयजिं फलमनुष्ठानं बोधयेत् तदा यजिरुपदिष्टो भवति। यदि पुनरत्र देव
तोपदिश्येत। तत्रोपदिष्टोपदेशो वाक्यं भिद्येत। तस्मान्न देवतोपदेशः। यदा न देवतोपदेशस्तदा मात्रवर्णि
की देवताविधिस्तदा चोपादेयत्वाद्वचनाद्द्विका देवताभिधीयते। तस्मान्मात्रवर्णिकी देवताविधिरिति॥ ॥आचार्य
शबरस्वामिकृते मीमांसाभाष्ये नवमस्य द्वितीयः पादः॥ ॥प्रकृतौ यथोत्पत्तिवचनमर्थानां तथोत्तरस्यां राम
ततौ तत्प्रकृतित्वादर्थेन च कार्यत्वात्। वैदिकानि कर्माण्युदाहरणं। सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इति। ५१

ग्नेयमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इति। चित्रया यजेत पशुकाम इति। वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेत् ग्राम
काम इति। अस्ति तु प्रकृतौ निर्वापमंत्रः अग्नये जुष्टं निर्वपामीति। तथा इंद्राय मरुत्वते नैवारमेकादशकपा
लं निर्वपेदिति। अस्ति तु प्रकृतौ व्रीहिमंत्रः स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि तस्मिन्
सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान इति तच्चैतच्च विकृतौ व्रीहिलिंगो मंत्रः स्योनं ते सदनं कृणो
मि इति नीवारकर्माङ्गं संदिह्यते किं सविकारेण प्रयोक्तव्य उताहो नेति। किं प्राप्तमविकारेणेति तथा आर्षमनुष्य
स्वतयत्प्रकृतौ स्वकृतं यं तद्विकृतावपि। प्रकृतौ वाग्नि व्रीहिशब्दो प्रयुक्तो। तस्माद्विकृतावपि तावेव प्रयो
क्तव्याविति एवं प्राप्ते ब्रूमः। सत्यं प्रकृतौ यथा तत्र वचनमर्थानां कृतं मंत्रे तथा नीवाराणामपि तन्नो विकृतौ वेतनैव मं
त्रेण वचनं कर्त्तव्यं तत्प्रकृतित्वात्। तथा प्राप्त इदमुच्यते। नैतदेवमर्थस्य कार्यत्वादिति। एतावर्थाविह व्रीहिस्त्रा वै
[illegible] नीवारं वचनाभिदध्यातां व्रीहिशब्दोत्र तु च दृष्टार्थमेव व्याणां वार्थं वचनं कार्यं न स्वरूपं न रूपे हि दृष्टं कल्प
[illegible]तव्यं। अर्थवचनेन दृष्ट उपकारः तस्माद्दूहितव्य इति॥ ॥लिंगदर्शनाच्च॥ ॥लिंगं खल्वप्यस्मिन्नर्थे भवति।

नात्र वर्द्धते न पिता न भ्राता न सखेति। प्रत्यक्षं भ्रातरं सखायं च वर्द्धमानं पश्यामः। अतो नार्थवृद्धिप्रतिषे
धवाद्यायं। शब्दवृद्धिप्रतिषेधस्तु तथा तत्र शब्दो वर्द्धते न सखि शब्द इति। कावतयोर्हेतुः। स वर्णांतरोपजननं।
स एकस्मिन्नु भ्रातेति। द्वयोर्भ्रातरा विति एतदुक्तं भवति। न भ्रातृशब्द ऊह्यते न सखि शब्द इति। अतोवगम्यते त्र
नोह्यत इति। यथा न भवंतः समाजं गच्छंति। न भवंतः प्रेक्षकाः भवंतः तेषु केचन मन्येग च्छंतीति गम्यते। एवमि
ह न भ्राता ऊह्यते न सखेतु केचन मन्ये ऊह्यंत इति लिंगदर्शनं स्थितं तावदेतत्पर्यवसितमेव॥ अंतरादिं तांतरं व
र्णितं॥ ॥ जातिनैमित्तिकं यथास्थानं। इदमामनंति मोऽहं वरुं निर्वपेत श्रिये श्रीकाम इति। तत्रेदं विधीयते।
पौंडरीकाणि बर्हींषि भवंतीति। अग्निप्रणीतो मंत्र स्थाणीन बर्हिः पार्थवत्त्वदिं जयामिमां हिंसी रम्यपाण
याना दर्भैः स्तृणात हरितैः सुपर्णैः। निः काम्वेत यजमानस्य बघ्न इति इहवादकेन प्राप्तः अत्र दर्भैरिति जा
ति शब्दो हरितैरिति नैमित्तिको गुणशब्दः। तत्र संशयः किं जातिशब्द ऊहितव्यः नैमित्तिकः विकारेण प्रयोक्त राम
व्य उत भावपि यथास्थानं ऊहितव्यो जातिशब्दः स्तरणे नैमित्तिकः स्तरणसाधने द्रव्य इति। तत्र एवं तावत् ५२

सरीत्त्वं किन्तयं हरितशब्दो हरितगुणविवक्षया प्रयुज्यते। उतस्तरणाद्रव्यगुणानिमित्तसंयोति। कश्चात्र विशेषः।
यदि दलानां हरितगुणासीवेधो वक्तव्यः द्रव्यक्रमसावच्छेदोर्थः। तदा पुंडरीकाणामप्यच्छायेव हरितस्येव बो
वचनीयो भवतीत्यविकारेणप्रयोक्तव्यः। अथस्तरणाद्रव्यगुणविवक्षया प्रयुज्यते। तत्र पुंडरीकाणामपि स्वगुणो
वक्तव्यो भविष्यति। तदेतद्रूपमपि हरितशब्दाद्वगम्यते किंतु विवक्षितमिति संशयः। किं तावत्प्राप्तं अविकारेण
प्रयोक्तव्य इति। ततएवंस्रावद्भिस्ते हरितगुणविवक्षया प्रयुज्यत इति। कुतः। हरितशब्दस्य मंत्रे भावात्। नहि योयो
द्रव्यगुणः सोवश्यं वचनीयो भवति। यस्य यस्य तु वाचको मंत्रशब्दोस्ति सगुणो वक्तव्य इति गम्यते। हरितगुणस्य वाच
को मंत्रेस्ति। तस्माद्धरितगुणो वक्तव्य इति। ननु तरणस्तरणाद्रव्यगुणस्य वाचकोने साह। न ह्यसौ स्तरणाद्रव्य
गुणइत्यनेन कारणेन हरितशब्देनोच्यते। कथंतर्हि हरितयोगात् हरितशब्देनोच्यते। स एव हारितस्य [illegible] द्रव्या
ति लक्षणायास्तरणाद्रव्यगुणी। श्रुतिश्च लक्षणाया भूयसी। तस्माद्धरितगुणविवक्षया प्रयुज्यते विकृतौ नो हित
[illegible] जातिशब्दो नैमित्तिकश्च [illegible] नाव्यूहितव्यो। ततएतद्दर्पते स्तरणाद्रव्यगुणं तु [illegible]
[illegible]वदति तद्वचने नुष्टप्रयोजने [illegible] रणाद्रव्यप्रत्यायनी। एवं चेदिहापि स्तरणाद्रव्यस्य पुंडरीकस्य गुणाः प्रत्यायथि

बै. ने.

...ः तस्मान्न घावकरूहितश्चोरस्करण इति। तत एवातरागमिगि न्यायो भवतीत्यत्र न्यायसूत्रं न वर्ण्यते॥ ॥लिंग
दर्शनाच्च॥ जातिनिमित्तकेष्वप्याकृतानेइति। इतश्च पश्यामो विकृतावूहः कर्त्तव्य इति। कुतः। लिंगं दृश्यते। किं
लिंगं भवति एवमाह क्विंवा देवानामुस्त्रायां छागनो वपानां मेदसो नुब्रूहीति जातिशब्दो नाम्नूहितानां स
मुच्चारणं भवति तन्मंत्राणामर्थवत्व न प्रत्नेवकल्पते ऊहे। क्रियमाणे अनर्थपरत्वे अग्निच्छागस्यहोएवप्रयुज्येया
ताः। तन्नामीषामक्रियाणां नैव च नेमनर्थकमेव स्यात् नवा चैते शब्दा विधीयंते। विधायकस्याभावात्॥ न
नुप्रयोगवचनेन विधास्यपिष्यंते। एवंते कर्तव्याद्दर्यतादोषः तस्मादस्त्यूह इति॥ अविकारमेके नार्थत्वात्॥
एकेषु नवाचार्यो अविकारमनुमन्यते। अस्मिन्नर्थे लिंगं पश्यति तस्येयं प्राप्तिः क्रियते। यदि हृष्येतार्थः वोद
केभ्यश्चेत। तस्मान्नोह इति॥ लिंगदर्शनाच्च॥ लिंगमस्मिन्नर्थे दृश्यते। अग्नेये वैकृते यथा या म्रायते अग्नं
ये छागस्य वपाया मेदसोनुब्रूहीति। ऊहपक्षे न विधातश्चं स्यात् न विधीयते न तस्मान्नोह इति। अपि वेदमप
रे लिंगमग्नीषोमीयपशोः स्मर्यते। यद्येकं यूपमुपस्पृशेत् एषते वायो इति ब्रूयात्। यदि द्वौ एतौ ते वायू इति य राम
दि बहून् एते ते वायव इति। यद्यूहो भवेत् एवं तदपि प्राप्तं चान्न विधातव्यं स्यात्। विधीयते तु। तस्मादप्यनूह ५३

इति॥ विकारो वा तत्कृते हेतुः। वा शब्देन पक्षो व्यावर्त्यते। पक्षः क्रम विकार इति। तन्नोहः स्यात्। अप्रकृतेर्थेऽर्थोक्तो
हेतुः अर्थो वा कार्यं वा हेति। मंत्रार्थश्च तु रूप्यते चोदकेन मंत्राक्षराणि। अर्थं पूराणि हितानि तस्यैव रूपस्य वाचनानि। त
स्मादूहः स्यात् पूर्वेणैव हेतुना केवलं लिंगापरिहारो वक्तव्यः। लिंगो मंत्र विकारो वार्थे॥ यल्लिंगमुक्तं मग्नये च्छागस्य
वपायामेदसोनुब्रूहीति तन्मंत्र विकारे यावि धीयते इतरथात्र हित्वादमंत्रः स्यात् तस्मात्पुनर्वचनं॥ नियमो वोभ
यत्राणि नार्थात्लिंगं गंत्रक्र मेष तेवायो इति तत्परिह्रियते यदि स्पेत त्रोच्येत यदि द्वावुपस्पर्शयेत् तूयाद्विवहन्न सर्वइमेमं
त्राएकपूपेत वधुः अनयमपि मान्त्रकृतौ न हि नियमः क्रियते। यदि द्वावुपस्पर्शयेदेतौ तेवायू इति ब्रूयात्॥
यदि बहून् एते तेवायव इति ब्रूयात्तस्माददत्यपि लिंगमिति॥ लौकिके दोषसंयोगादपवृक्तौ हि चोद्यते निमित्ते
तौ स्याद नागित्वात्॥ अस्ति उपास्तिपृ मस्तत्राग्नीषोमीये पश्चावाम्नायते पश्चैकस्पूपं पशो देवतैवाय
इति यपि द्वावेतौ तेवायू इति यदि बहून् एते तेवायव इति। तत्रैषोर्थः सांशयिकः॥ लौकिके वैदिके वपूपोपस्पर्श
समुत वैदिके अथवा लौकिक इति। किं प्राप्तं लोकिके वैदिके वा नियम इति। कथं विशेषानानुपपत्ते वि
षाश्रीयते। लोकिके वैदिके वेति। तस्मादनियइमे तिवैदिके वा॥ तथास्य हि मंत्रस्य समीपकृते नप्रयोज

नेनात्मिसंबंधो न विष्यति। इतरथा हि गतेनापकृतेन परोक्तः संबंधः स्यात्। तस्माद्वैदिके योपस्पर्शनं इत्यत्र प्रायश्चि
त्तमिति वैयाकरणाः। लौकिके उपस्पर्शने भवितुमर्हति न वैदिके। कुतः। लोकसंयुक्तं हि श्रूयते इदं प्रायश्चित्तं रूपेणैव
ज्ञस्य दुरिष्टमाप्नुवते यथा रूपमुपस्पृश्य घृतस्य दुरिष्टमाप्नुवते तस्मात्। रूपेणोपस्पृश्य इत्यपि प्रायश्चित्तं रूपमुपस्
र्श इति समाम्नायते। तस्माद्यत्र दोषास्तत्र प्रायश्चित्तमिति लौकिके च दोषो न वैदिके। वैदिके यजनमुपपद्यते वक
न्नेष्यमुक्तेन तत्कर्तव्यं स च कर्तव्यो न विष्यति सा च काम्ये चोपस्पर्शनप्रतिषेधवचनं लौकिके विद्वद्रूपं न विष्यति।
अपि च अपवक्के नह्यवैदिके वैदिके मर्यादा घतेन निमित्तेन। कुर्थ्यं। पूपो नैयज्ञस्य दुरिष्टमाप्नुवत इति। यत्किल्पपदे
दुरिष्टं तद्धरप आप्नुवते। यत्सुकृतं तत यजमान इति सर्वमिदं प्रशंसार्थं न विधिः। प्रयोजनं तरेणासंबध्यते। इह त्वाहै
एवैको विधिः पदैः संबध्यमुपैति अर्थसादृश्यपरपि संबध्यमान इह संनिहितो भवति। संनिहितत्वाच्च पदान्तरैः सं
बध्यते। यथा इदं मनोहरो रम्य गोपस्य प्रहरणी वृक्ष इति रमणीयमनोहरसंबन्धेऽपि संनिसंनिहितत्वादग्रहरसी वृक्षमि
त्येतैः पदैः संबध्यते। एवमिहापि धर्मो व्योपि संनिहितत्वात्संबध्यते। दृष्टे पदि रूपमुपस्पृश्य देवत्तैवापो देव मादि श्रुयात् राम
इति सोपमिघृद्दत्यपवर्गस्य पवक्वाध्यह्ः। अपह्नके चेदुपस्पर्शनं मंत्रस्य निमित्तं ध्यक्तं न वैदिकैः तस्मात् लौकिके पू ५४

योपस्पर्शनेऽप्यष्टित्वं प्रकृतौ वैदिके ऽभागित्वात् प्रतिषेधस्यापवर्गेऽस्य त्ववैदिके न संभवतीति ॥ अन्यथ
स्त्वविकारेणाहस्वप्रतिष्ठापयति वा द्विवचनेनास्य । अस्ति पशुरग्नीषोमीयः । यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं प
शुमालभत इति तत्र पाशैकत्वाभिधायी मन्त्रः । अदितिः पाशं प्रमुमोक्त्वेतमिति । तस्यापायावहुत्वाभिधायी अ
दितिः पाशान्प्रमुमोक्त्वेतानिति प्रकृतौ तयोः समुच्चयं वक्ष्यति । अस्ति द्विपशुर्विकृतिः मैत्रं श्वेतमालभेत वा
रुणं कृष्णमपां चौषधीनां च संधावन्नकाम इति । तत्र वैदिके न पाशाभिधायिनौ च मंत्रौ प्राप्नोतयोः संशयः ।
किं बहुवचनांतो विकारेणावर्त्तते एकवचनांतस्य निवृत्तिरुत बहुवचनांतो निवर्त्तते एकवचनांत ऊहितः प्र
ज्यते । तयोरपि प्रवृत्तिर्द्वयोरभिधानविप्रतिपत्तिश्च । उतैकवचनांत ऊहितश्च बहुवचनांतोऽपि न निवर्त्तत किं प्राप्तं
पाशस्त्वविकारेणाम्नाय निगदो बहुवचनांतो विकारेण प्रवर्त्तते । एकवचनांतो निवर्त्तितुमर्हति । कुतः । नास्य
कस्मिन्नपाश्ये प्रवर्त्तमानस्य बहुभिः प्रतीघातः । पशावेकस्मिन्नपाश्ये प्रवर्त्तते तथा द्वयोरपि प्रवर्त्तितुमर्हति । नास्य
वेकस्य वाचको न द्वयोरेवमर्थः शक्योऽनुगृहीतो भविष्यति । इतरथा ह्यसमानेऽप्यप्रकृतिः स्यात् । न द्वयोः पाश
योरेकस्मिंश्च पाशैकत्वं द्विविधोऽस्ति । तस्माद्विकारेण बहुवचनांतः प्रयुज्यते । एकवचनांतस्य निवृत्तिरिति ॥ किं

ऽयात दर्थत्वात्॥ तथाशास्त्रः पत्न्यंग्यावर्त्तयति। विकारो वा स्यात् एकत्वे बहुत्वे तत्र हि न प्रवर्त्तते बहुवचनांत निवृत्ति
मी॰च॰ रिति। कुतः तदर्थत्वात्। योपाशो विकृतौ वक्तव्यो तोमया योगवचनानुग्रहाद्योगपद्येन न पपीपत्यात त्र न गम
५५ ते विशेषः पाशाप्यत्र उक्तरिति एकस्य पाशस्याभिधानं कस्य नेति त्रिक्रियो वा द्वयोरपि पाशयोस्तत्र तयोः कर्मे वा
जिसवें धंद्वितीया द्विवचनमेव प्राप्नोति वदितुं नान्यत् तस्माद्द्विवचनमूहेत। बहुवचनमेकवचनं च निवर्त्ति
तुमर्हतीति॥ अपि च न्यायसंबंधात् प्रकृतिवत् परोक्षपि यथार्थस्यात्। अपि च वितिपशो ह्यावर्त्तते। न बहुव
वनं निवर्त्तेत। यथा प्रकृतौ बहुवचनांतमेकवचनं। तैत्र वृत्तं। अन्यायसंबंधाद्वत्तत्पक्षेऽप्रकाशयितव्यमथ
बहुवचनांतेनैकत्वमुक्तमिहापि बहुवचनांतेन द्वित्वं वक्तव्यं। तस्माद्दर्पेभिधानविप्रतिपत्तिः कर्त्तव्येति।
यथार्थत्वं ज्ञापयन्त्या वोदितत्वा तुण्यक्तः तमपि पशुं ह्यावर्त्तयति। नाभिधानविप्रतिपत्तिः कर्त्तव्येति। किंत
हृयथार्थद्विवचनमूहितव्यं। बहुवचनमेकवचनं च निवर्त्तयाता। तद्धि द्विपाशाभिधायिनः पाशस्यद्वाय
रं बहुवचनेनैकवचनेनवा न प्राप्नोति कर्मसंबंधं वदितुं। लोको हि भार्याविगमे प्रमातान वलोकेद्वपोर राम
र्थयो बहुवचनांतएकवचनांतो वा प्रवर्त्तमानो दृश्यते। तस्मादूहेन द्वयोः पाशयोर्बहुवचनांतएकवचनांतो वा ५५

ऽयोक्तव्यः। कथं प्रकृतावेकस्मिन्परिशिवहुव्वनोत इति चेत्॥ छंदसि तु यथा दृष्टं॥ यावद्दर्शनं आमात्यम
नुपगतत्वा छंदसि न दर्शनमति क्रमयितव्यः। यो हि दर्शनमतिक्रम्यात्मन अपि कल्पयेत्तेन तच्छां
संस्कृतं स्यात् न लौकिकं नापि छान्दसं॥ सिद्धं॥ यदुक्तं वोदकृ नापि धानविप्रतिपत्तिर्बाधत इति। नैत
देवं अन्यायस्याव्यवहितत्वात्। न हि वोदकेऽन्याय्यामभिधानविप्रतिपत्तिमभिप्रापयति। किं कारणं। प्रकृ
तेः कृत्वा पाशस्य प्रकृतत्वाद्बहुव्वनांतस्य प्रत्याख्यानात् अभिधानविप्रतिपत्तिः। केयमभिधानविप्रतिपत्ति
मपद्दन्यथापि धानमन्यथापि चेयं। न च प्रकृतावेकस्मिन्न बहुव्वनांते प्रयुक्तमभिधानविप्रतिपत्तिं
कृतं तु किं तर्हि यत्र न प्रयुज्यते तत्र तु किं वानेन शक्यते अस्यासिद्धे प्रयोगेऽर्थमविवृक्ते तोपदवगम्यते तदर्थः अ
वश्यं ल्लवधारयामः। अस्माद्व्याप्य दृश्यस्य मोवनेन संबंधोवगम्यते। तदर्थताया सूस्यन्तवितुमर्हति।
केनवाप्रयोजनं। इह तु विकृतौ पाश्यस्य वपाश्यस्य प्रयोगपक्षेन मोवनेन संबंधो व्यवहितः बहुव
चनयोः पाशयोरन्याप्यतस्याभिधाने इह पुनर्न प्रयोगः। किं तु प्रयोगाएव विंसते। कः शब्दः प्रयोक्तव्यः
इति तत्र प्रयोगेऽस्मदापत्ते किमित्यवाचके प्रयोक्ष्यामहे विद्यमाने वाचके। न चायं द्वयोश्छंदसि दृष्टाव

ऽवनात् सोयं मंत्रः प्रयुज्यमानोपपन्नः शरवस्यात्रक्वोदस्तः । नच वहुवचनेप्लित्व प्रत्यर्थं लक्ष्यते लौकिके
ऽवैदिके वा नवाजिपिविलिते द्विवेद योर्वहुवचनं भवति तद्यथा देवदत्तयज्ञदत्तौ भोक्तव्यमितिदेवद
त्तयज्ञदत्तयाद्दद्याद्देवद्धिवंग्रा त्रं न विल मा विप्लिल्यतेतत्यापि द्विवचनमेव तिनवहुवचनं । तस्मा
द्विकृतावूहितव्य मिति ॥ विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात् सप्रलाकुपोन्वेत्याप्यकल्पनैक देष्पवात् । अ
स्तिपशुरस्मीषोमीयः पशुमालभ्नेन्निक्रियत इति । किं प्राप्तं । वहुवचनाभिधाप्यप्रकृष्टव्य इति । कुतः वहू
हि सपाथ्यानां मोवकोनवप्रकरणे वहवः पाषाः संति तस्मात्प्रकरणोऽसेवध्यमानोपपत्र वहवस्मा
त्र्रनीयेत यथा पुर्वं हि स्तुत्तः पूतीइतिद्वयोर्यज्यमानयोः प्रतिपदं कुर्यादिति एते अस्य प्रमिं द्व इति
वहुभ्योपइज्यमानेभ्यः प्रतिपदं कुर्यादिति प्रतिपदभिधानपुत्क्रुष्यते । यथा नपोक्र सावित्रसाश्वत घावा
शिवीपाद्यनु मंत्रणानमुत्कृष्यते । एवं पात्रा वहुत्वाभिधायपीत्यवं प्राप्ते ब्रूमः । विप्रतिपत्तावेतस्यां प्र
तिपत्तिर्यतप्रकृताति कुतः पाश्वप्रातिपदिकार्थस्य प्रकृतौ विद्यमानत्वात् ३ तत्कृत्येन नाप्यः । ननु राम
हुपाश्चवचनण्यं मंत्रः प्रकृतौ कः पाशः । तस्मात्तत्रन संजपतीत्यच्यते । वहूनप्यसोपाश्याच्च वदनून् ५६

कृत्वा विशिष्टानेकद्रव्यं प्रकाशयत्येवा पक्षिन्प्रकाशयेत्रपाप्य विशिष्टं वक्तुं वैगम्यते। प्रकाशयति केत्राव
ज्ञानः प्रयोजनं। तस्य प्रकाशनं करिष्यतीत्युच्यते। नहीदं तस्माद्दृष्टव्यं नु। पदेकवचनांते प्रातिपदिके नो
च्यते प्रकरणादित्युच्यते। सिद्धस्तर्ह्यं तु कर्मस्य तदेवेदमिति। ननु बहुवचनस्य बहुयाग्यके प्रयोगेर्थवत्त्वा
त्समादुक्तं पृष्टव्यं। तदुक्तं पृच्छमानामेकदेशत्वात्प्रातिपदिकमुक्तमेवेति। उच्यते गुणोऽन्वयाय कृत्यं नास्मादि
ति न प्रधानेन गुणास्थ्विविं न समर्थः। प्रधानेन प्रातिपदिकार्थः। प्रातिपदिकार्थविशेषो विभक्त्यामभिधीयते। सति प्रा
तिपदिकार्थे विभक्त्यर्थेन भवितव्यं। न च विकृतो प्रातिपदिकमस्ति अनारभ्याप्य जिहितं प्रकृतिप्रत्ययाति
किमंग पुनः प्रकृतावेवाभिहितं तस्माद्यत्र प्रातिपदिकार्थे सत्र विभक्त्यर्थो न विद्यते। ननु विकृतावपि वा
दके न प्राप्ते प्रातिपदिकं प्रातिपदिकार्थश्च उच्यते। बाढं विप्रकृष्टे सु बोदकः बहुवचनसमर्थ्यं प्रातिप
कं बोदकोनोत्पद्यते। तस्मात्प्रातिपदिकमेकदेशत्वाद्बहुवचनमाक्षिप्स्यतीति। न च प्रकृतावनर्थकमेव ब
हुवचनेनाप्याकृतिकस्याभिहितत्वादेकवचने कर्मसैव धेकरोति। तस्मात्तु तो बहुवचनेनाप्यकल्पनान प्रधाने प्रा
तिपदिकार्थ इति। किंपुनरन्याय्यं पदहन्वैगम्यमानमविवक्षितमित्युच्यते। तत्कल्पतात्रतु प्रभृतौ प्राति

५ प्रकृतिवत्स्वप्रातिपदिकार्थाभिधानमन्याप्यं कल्पयितव्यं। अस्य हि गुणस्याचाक्षमेव वैकृते बहुत्वं सत्रिधाना
भावात्। तस्मात् प्रकृतौ बहुवचनं तस्यापि निवेश इति॥ प्रकरणाविशेषाच्च। प्रकरणाविशेषाच्चैतद्व्यव
सीयते। प्रातिपदिकं बहुवचनमाकर्षति न प्रातिपदिकं बहुवचनेनोत्कृष्यत इति। प्रकृतौ हि प्रातिपदिकार्थो
विधीयते अग्नीषोमीये पशौ बहुवचनार्थो विकृतिषु तस्मादपि बहुवचनं तस्य प्रकृतौ निवेश इति॥ उत्कर्षो वा ग्रि
यत्त्ववत्॥ इति पदं कृतं तस्य परिहर्तव्यं॥ अर्थाभावात्तु नैवं स्यात् गुणमात्रमितरत्स्यात्। इदं तत्प्रतिपदितं यानस्यु
त्कृष्यते नास्ति प्रकृतौ प्रयुज्यमानं द्वित्वं प्रयुज्यमानं बहुत्वं वा तत्र न भवेत् विषयपशुयोः प्रतिपदैः। इह तु गुणाम
त्रं नास्ति बहुत्वं। अमन्त्र बहुवचनस्य प्रयोजनेषु विनासे वेषः न चानेकप्रयोजनमन्यतमेन प्रयोजनेन प्रयु
ज्यते। न हि त्वष्टा [illegible] काशनेन प्रयुज्यमानो सम्बन्धा प्रयुज्यते। तस्माद् द्विषमे प्रतिपत्तव्यामिदमिति॥ घ
[illegible]स्तयेति वेत् [illegible] पदं कं घावापृथिवीपादीनामनुमन्त्रणानां पद्योत्कर्षे स्यापत्ति तत्परिहर्तव्यं।
नास्त्रियाहत्त्वात्। [illegible] देनुमन्त्रणानतुल्यं। न हि दर्शपूर्णमासयोर्द्यावापृथिव्यादीनामुत्पत्तौ शब्दो [illegible]राम
अस्ति ह्याग्रस्योत्पत्तौ [illegible] तस्माद् द्विषममनुमन्त्रणेनेति॥ अपूर्वे त्वविकारो प्रदेशात्प्रतीयेत प्रत्यू ५७

पूर्णमासयोराम्नंति। ओषधयोरासादयेन्मंवर्हिरूपसादयस्रुवः सम्प द्विपत्नीसंनह्यद्याज्येनोदेहीति। तत
त्रपत्नीसंनह्येति विनियुज्यते। अस्ति हि यजमान एकपत्नीकश्च तत्र सर्वस्य प्रयोगमविकृतपत्नीं यद्दैनद्ध
स्तीति एतत्साध्याधिकरणेनैव निर्णीतं। इदं त्विह संदिह्यते। किं द्विपत्नीकबहुपत्नीकयोः प्रयोगे ऊहितव्यः पत्नी
शब्द उत नेति किं प्राप्तं अभिधानार्थत्वान्मंत्राणामूहितव्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। अपूर्वत्वप्रकृतिपूर्वकेकर्मत्वेपि
कारेणाप्रयुज्यते। कुतः ईकारांतं हीदं पत्नीमात्रस्य वाचकं। तत्र द्विपत्नीकबहुपत्नीकयोः प्रयोगे पत्नीशब्द
उपादीयमाने द्विवचने बहुवचनेऽवसामर्थ्यात्प्राप्नोति। संहननसंबंधं कर्तुं समाम्नानसामर्थ्याच्चैकव
चनेन क्रियते। नचात्र द्वित्वं बहुत्वं वा विवक्ष्यते। तस्मादेवं न द्विपत्नीसंबंधेऽपि श्रवणात्त्वेकपत्नीककार्य
योगाद्द्विपत्नीकेप्रयोगेत्तिद्देश्यो भवति। यथा तत्र संख्याकृतो विशेषो विवक्षितस्तस्मादविकारेणापत्नीशब्दस्य
प्रयोगः। अथापि कथं विवक्षितत्वे विवक्षितां तथापि द्विपत्नीकप्रयोगे संप्रतिपन्नमावादेकवचनार्थमेकव
चनेन एकपत्नीकप्रयोगेऽविरुद्धमित्यविकारेणाप्रयुज्यतेइति॥ विकृतौ वापि तद्वचनात्॥ अथेदानीं विकृ
तौ पत्नीशब्दः प्रयुज्यते। किं द्विपत्नीकबहुपत्नीकप्रयोगे ऊहितव्यो नेति द्विवाची बहुवाची वा पत्नीशब्दो द्वि

श्री·पे वचनं वहुवचनं वोपाददानः प्रकृतौ समाम्नानेनवाधितः। इह समाम्नानाभावात्तेऊपादातुमर्हतीति ह सर्वेषा
५९ मेव प्रसंगः। विकृतावप्यविकारेणाप्रयोक्तव्य इति। कुतः तद्वचनानुपपत्त्या प्रकृतौ तद्विकृतौ कर्त्तव्यमिति तद्व
चनं प्रकृतौ वैकृतमविवक्षितमिहापि हित्वैकवद्वचमेकवचनमविवक्षितव्यमिति। तस्माद् विकारः। अथ
वा तद्देवविवक्षितं तदनेकपत्नीकेष्वप्यविकारः इमितप्यविकार एवाश्रीयते॥ अपि तु सवनीयेषु तद्वत्समा
नविधानाच्चेत्॥ अस्ति सोमे पशुरग्नीषोमीयो यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभत इति तत्रा प्रिमा
विंसमाम्नायते॥ आम्नात अग्निमरत्त स्तृणीतवर्हिरस्त्वेनमा ताममन्यतामनु पितानुम्रातेति एवमादिपद
वग्नीषोमीयः सवनीयाश्च समानविधानाः तत्रेदं विचार्यते। किम पुगोषास्माइत्येवमादिपदमूहितव्यमु
तनेति। किं प्राप्तं न तोतितिदेश्यः क्रियते। अपितु गौ तद्वदिति तत्रपः १ त्यापि विकरणोपूर्वपक्षः। सइहपूर्वपक्षः य
सिद्धांतकृहरतिपूर्वपक्षः। अविकार इति सिद्धांतः॥ प्रतिनिधौ वाविकारात्॥ अस्ति प्रतिनिधिश्रुतेद्ध्ये
षवरति। आगमो वा चोदनार्थाविशेषादिति। स वसङ्कृथः सामान्यं तत्त्विकीर्षति। तद्यदा ब्रीहिन्विपघात राम
सुखी वारागपादीयतेतु प्रतिनिधित्वेन तदा ब्रीहिमन्त्रोयः समाम्नातः। स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्यधारयासु ५८

श्रेयं कस्य पाभिः । तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान इति तं प्रति संदेहः किं नीवारेष्वपि व्री
हिशब्दस्य ऊहेन प्रयोग उत अविकारेणेति । किं प्राप्तं । अविकारेण व्रीहिशब्दः प्रयुज्यमानः कार्यं वदति नी
वारेष्वशक्नोति प्रकाशयितुमिति तत्तेषु प्रकाशयितव्येषु नीवारशब्दः प्रयोक्तव्यो भवति । तस्मादूहः कर्त्त
व्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । प्रतिनिधौ वा विकारात् । प्रतिनिधौ वेति ऊहेन कर्त्तव्य इत्यनुकृष्यते । किमेवं भविष्यति ए
वमविकारो भविष्यति । तत्रार्थमनुग्रहीष्यते । तस्मादनूहः ॥ आम्नातस्य एवमभावान्नेतरस्य स्यात् । नवेत
दृस्यनूह इति एवमनूहो भवेत् । यदि तस्मिन्मंत्रे व्रीहिशब्दो नाम्नातः स्यात् । अभावाद्वेतरस्य यदि नेदं नीवार
शब्दं स्यात् । न वेदमुपपद्यते तस्माद्विधानसिद्धये व्रीहिशब्दो तीर्वयशब्द इति ॥ तादर्थ्याद्वा तदाख्यं स्यात्सं
स्कारैरविशिष्टत्वात् । यथाहः पदं द्या वर्त्तयति नैतस्माद्बहुदिति अविकारेण प्रयोगः । कुतः । तादर्थ्यात्
तादर्थ्ये व्रीहिशब्दः तानीवाराणामपि व्रीहिशब्दोऽप्रोक्षणादयः संस्कारास्तेन तल्लक्षितेषु क्रियेषु कर्त्तव्यास्ते यावदि
तादर्थ्यं व्रीहिशब्दः तर्हि नीवारेषु क्रियंते । तदर्थेन प्रोक्षणादयः संस्काराः क्रियंते संस्कारैरविशिष्टत्वात् व्रीहिशब्दः प
श्यामाकेषु नीवारेषु भवति । एवमेव यथापि नीवारेषु तस्मादविकारेण प्रयोक्तव्य इति ॥ उक्तं वन्तत्वमस्य ॥
ध्या ॥ अमेषु व्रीहिलक्षितेषु भवति ।

कथं पुनर्ज्ञायते यो व्रीहिगतो विशेषः स नीवारे नास्तीति। उक्तं च तत्र मस्य तत्रास्य विशेषस्य तद्भावः षष्ठेप्यायसामान्
तस्विकीर्वीति। तस्मादप्यविकारः॥ मे सर्गि दुवार्थस्याध्कितपरिमाणत्वात्। संतापद्विगुणेवे संसर्गिणोर्थाः। त
घमावस्थः प्राणाद्यस्येव मात्मः सूर्यवत्सुगमयता द्यातं प्राणमन्व कस्तजतादिति। द्विपस्पादिषु पन्नुगतो बुद्धि
मूर्छितयोनेत्युच्यते। नन्वत्र मायपनिर्दगतो न एवाप्यत्रोऽस्तु तद्यः। द्वयोश्च त्वचुषोरेकत्वकनोतोयतः स्त्रूयते नव्यते। न
यसद्द्विगावाप्यविष्ठानयोः सूर्यगमनमासोनतस्य विष्ठाने सूर्यं गच्छतः तेजोरश्मिवत्र नस्त्वयं। एकैव तत्रेतः तस्मात्राय
मन्मायपनिगदः। द्विपन्नादिषु तु वैकृते जुन्नयोर्युगे मैत्रं श्वेतमालजेतवारुणोकुष्कमयो वोषधीनां वसं चावन्न
का मद्दस्येवमादिषु पन्नुजे दाहेजसो जेदेगम्यमानेऽरः स्यादिति प्राप्नोति। नन्वेवं स्मिन्नपि पश्यावप्यविष्ठान
नेदेन भिन्नेपवतेजसी। नेसम्पत्ते सूर्यमस्य वत्सुगमयता दिति पन्नपयोस्तेजस्य द्विवस्थितेनाविष्ठान नेदः पु
श्चैतरेषु तु पन्नुतेजोनेदाहहरस्येवंप्राप्तिमूर्भ स्य संगिदुवार्यस्याध्कितपरिमाणत्वात् संसर्गोऽर्थेषु पञ्चेषु
स्तुजेदस्य प्यापि रथमीनां संसर्गपवेकीकृतास्तेवार यमयः पत्रैवपानीयस्य तैलस्य च तस्यवारस्तो कानामादे राम
देशेषु भिन्नाः समानदेशे एकीकृता भवति तदव्रश्मयः तस्माद्देकत्ववत्रनां तस्तेषां वा वापत्रद्दस्तनूहः स्यात्सादि ६०

गवदर्शनाच्चादीर्गसंबन्धेऽपि भवति यथा संसर्गिणो नात्वं तेद इति न मातावर्धतिमज्ञानं नापिः अतो हि स इति स्य

सिद्धमनूह्यं हेतु त्वेनोपदिश्यति तस्मात्संसर्गिणो नोह्यं तद् इति ॥ एकचैलेकसंयोगाद् भ्यासे नामिधानस्यादसर्वविषय

त्वात्। अस्ति ज्योतिष्टोमे यस्याग्नीषोमीयो पशोर्दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते इति तत्र त्रियुग्रे वेसमात्र

यते एकचास्यत्वमाछ्य ताद्दितितद्विक्ष तोक्षिप्यवादिक्षुसंदिश्यते क्लिम भ्यसितव्य: उताविकारेणाप्रयोक्तव्य इति

किं प्राप्तमेकचैसपभ्यासितव्य: कुत एकसंयोगात् एकस्त्व:ब: प्रकार: आव्यताकत्रैव्यइति तत्र द्यपावेक्षाश्व

तद्धकल्पमातास्तुनेक: अका थर्हो भवति प पापेपाहितापशु स्यापाञ्चीति। एकं गां च च्चपाद्यमानायामेकेनद्र

कारेणायाक्ष्येयुस्तस्मादसर्वविक्षपी भवति अविकृत: शब्द: प्रयुज्यमानस्तस्मादभ्यसितव्य इति। अविकार

वा बहूनामेकस्मिन्नत। वा शब्दात्पक्षो विपरिवर्त्तते नेतदस्त्यभ्यसितव्य इति अविकारेण प्रयोक्तव्य इति कुतः

एकवचनएष शब्द: एकीकुर्वन्वावदति किंतत्र एकंएककालोपदेश्यो वा एकदेशो पदेश्योवा वहूनामेक

कमेव तु यथा बहूनामेककालेकर्मणि भवति एकश्चाग्नी: पापयतीति एवमिहाप्येकधर्मत्व: कुर्विति वहूनीलेकी

करणप्रकाते कर्तुं नेकस्यापत्व: तस्मादेकी पुत्रत्तु एकीकरणमेवकाप्रद्यावदतीत पक्षवसेय। सकृल्लेवेक

स्यादेकवाचचोनस्त्रिरेतं तस्य कृतिचात्परेष्वभ्यासेन तद्विवृद्धावनिधानं स्यात्। तुशब्दः पन्दृद्ध्यावच्छेय
िनाविकारः। अभ्यसितद्ध्यः धाद्दइति एककाले कर्मत्वेऽभिधीयमाने सहचर्त्वं तचामभिहितेसवतितद्ध
कृता वेधस्यां च्यवसंवचाद्दनस्त्रिरेतीतस्य कृतित्वादुक्तम्। भ्यांततीनांपरेषुवर्त्वमानेषुपश्चुष्वभ्यासेना
नियानं स्यात्। मेधयतिर्वे चामिदेवतस्य समवायात्सर्वे च्यमुत्तकं वास्यामायनिगदचात्सर्वत्रैवाविका
रः स्यात्तु। अस्तिज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयेपश्चावप्रिष्ठत्रैधमेधयतिश्चवत्कएकवत्रिगदोपरेषांचारिचनोदि
वन्निगदः तत्प्रतिमेधयोजवति। द्विपश्वादिषु पश्चुपश्नोषु किम विकारेणाइतस्वितस्थप्रयोक्तृषुः अ
तस्वामिपरत्वेहः कर्तेघ्यउतदेवतापरइति। किंप्राप्तं। अविकारः कुतः। मेधयतित्वंस्वामिदेवतस्य स्वा
मा। मेधयतिर्देवतावस्वामिनायत्युद्देवताभ्यांस्तः संकल्पितः मेधयतयेस्वामिनेपसोजवति। तस्य क
र्मकांरक्षतीति। देवताभ्यामपिताभ्यामुत्स्तत्पतइति। त्रयाणामपिहितंमेधं प्रति चाप्विचन्येनसमवायो
स्तिप्स्वेत्रवाधियत्वेन्समवायोस्ति। सर्वत्रवाधिपत्यपतिषाद्देः पपुत्रः। आहिमवतश्चारकुमारीपः स राम
एषत्रयाणांएकवचनांतोवाचकोद्विवचनांतस्यपश्यप्रकृतौवधिन्तितेषुत्वा। विवन्दितद्विस्तस्यसर्वेपमा ६१

चनिर्वचनं सर्वासु विकृतिषु तस्मान्नविकृष्येत ॥ अथैव समवायोर्थो नित्यत्वेन यास्मिंश्च मंत्रयोगः स्यात् ॥ स्वामि वानै
तद्देवतयोरेकसमवायेप्येकवचनादयस्स्युः द्विवचनादयस्स्युर्वा । तयोरेकवचनादयः स्वामिनि प्रयोज्यन्ते येषां
समाम्नातो येषां द्विवचनादयः समाम्नातास्ते वा सदेवतेव स्युरिति । तस्माद्विकृतौ बहुषु देवतासु द्विवचनानि
गदक्रोहेन प्रवर्तिष्यते । यजमाने त्वेकवचनादय न ऊहिष्यते । एवं वेदयास्यत्यंत्रयोगो न विष्यति ॥ स्वामिनो
वैकवाच्यामुत्कर्षे देवतायां स्यात् तया पत्न्या । द्वितीयराशिः स्यात् ॥ वाच्याख्यः पृच्छेद्यावर्त्तयति । स्वामिदेवतयोर
न्ययोर्वा वक्रइति । तैत्तद्देवैः एकएवमेषयतिरोह्यः यस्माद्द्विवचनेयस्मादेकवचनं । सएवनस्वामिदेवतयोर्व
एकोन विष्यति । न विकोपि मे प्रयतिः अपरोपि प्रतीयते कव्यमवाचकइत्युच्यते । यदा स्वामिनस्त्रहामे घ्य
तम्वयामे वस्तामे आहुरउपनयते ति संदेधः यदादेवतावचनं स्वदमिधयते पञ्च यतमे धातुरइति संदेव
स एकसकृद्भवति तु ता मानसं वं युमु न्सहते वचनव्याकिनेदात्तवाक्यतेदः प्रसज्यते । तस्मात् स्वामि
नो वाचकइति न अवसीयते । अथ किमर्थं न देवतावचनः कल्प्यते । तथा हि कल्प्यमाने एकवचनादय उत्कृष्येतां एकदेवतं
कर्मसु तत्र प्रकरणाबाधेत । यजमानवचने पुनः कल्प्यमाने नेन द्विवचनादय उत्कृष्येत । तत्रैव यजमानयोर्दंपत्योर्वा वचको

विध्यतित्तस्मात्प्रकरणानुग्रहाय स्वामिवचनं कल्प्यते॥ स्वामिपरस्यैव नविष्यतीति॥ देवतानुवादस्त्वीसात्रोमात्रत्वा
नस्वामिनर्थिकास्यात्॥ गुणाद्धः पदं च्या कल्पयति। न स्वामिवचनेन देवतापदे नविष्यति। कुतः। तदानीं ह्यत्र आ
नीनामे धपतयेमे धमिति स्वता भ्यांस्त्विरा शास्यते। मे चपति भ्यामे धमात्रामानाउपनपतता भ्यामिति। यजमानेष्व
आशासनानुकीर्त्तनमनर्थकं स्वप्रत्येत्युच्यं च स प्राप्त एक स्वामिनं मे घ। किमर्थमाशास्यते। न त्वनेन नितामे कस्वामिसं
बद्धेन प्रयोजनं। यागस्त्वहिनसंवर्त्तत। तस्माद्देवतावचनो मेधपतिशब्द इति॥ तत्संगोत्व नत्ता नमिनतिवेष
त्वा उत्सृष्टं च यजमानेन ना यं ममेति केवली परकीयो स्यतेकालेन देवतायास्वंभवत्स्व इति कुः पुनरस्य देवतया
संबंधः। पत्नामुद्दिश्य परित्यक्तोस्यं तस्यं तेस च यागात्प्राप्तः। तस्मा द्यागसरार्थं द्रव्यं नात्मीयं परित्यजास्ते। आत्मप्र
योजकस्तदात्मीयं। न यं प्रत्यात्मागुणभूतस्तस्य देशेषु भक्त्मापतित्वं भवति। तस्माद्देवतयोरेव तत्रमुख्यं मेधपतित्वं
नतु स्वामित इति। तत्कृध्येते कसिंचुक्तो द्विदेवते। संन्नपादिति यद्युक्तं तत्परिहर्त्तव्यं। एककस्मसमवायात्तस्मात
देवतात्वात्॥ अथोच्यते। योहितौ हाव स्त्रीयामौ तयोर्गुणो मेधपतिशब्दः सवा त्र देवतासमवेतस्तस्य त्र मेधा राम
तत्र स्वेतगणायमे वसुपनपते तच्यते। तस्मादेकवचनांतोगतावावीन्ने चपतिशब्दो नोत्कृष्यत इति। सर्वगतावच्ये तस्मा ६२

तेन विकल्पः स्यात् । अथ वा पापपरिहारः संसर्गी अपमर्त्ये देवतानामदो अथैसंसृष्टोऽकदा विदेककादे
वतान्नवति । यदिह पापपरिकल्प्यते किं विदध्यं तत्र द्व पं देवता नवति । द्वावप्यैसंसृष्टे एकतापातः । स्मा
दिह वचनात्तोपि प्रकरणमनिनिक्षिप्यते सर्वेषां वसस्वविकल्प्येतेति ॥ एकवेपिनगुणानयाभात् ॥ अनारु
ह्यवचनमिदं मात्तावभूदिहैकवमर्पस्य पापिप्रकरणमनुप्रविशतैव एकवचनांतः । प्रातिपदिके हितस्य
विवमा नार्थेएकवचनं वोपनयनः संवधार्थैपकत्वं वाविवक्षितं तस्मात्र भक्षापाकृष्येतेति । अयोच्यते । प
कृवविशिष्टस्य विभक्तिः सो वै पंब्रवीतीति तथा च यस्मात्पन्नातउपपद्यते तरां सर्वोपि हेकवन संवद्ध इति । अथ
संदीपंकरोतेकत्वं वब्रवीतीति । नतेन विधिना हि अविवक्षितं वा च विरुद्धं भविष्यतीति अयोच्यते अविवक्षि
तेपि वचनेएकत्वं संवेधेएकवचनं भवति नान्यत्रेति । तथामेघपतिगतमेकत्वमस्यपावविध्यतितत्त सोतु वदिष्यते
तस्माद्दोषइति ॥ नियमो वहुदेवते विकारः स्यात् ॥ अस्ति वहुदेवसः पशुः सपत्ना स्य पशुनाहितेभ्यः का
माया लभत इति तथा वैश्वदेवं चरुमालभेतेति । अस्ति तु घृतौ अग्नीषोमीये द्विवचनं निगदः एकवचनं निग
[illegible] धपतिशाहोत्र वोदृ वा हमसंदिह्यते । द्वि किं देवे निगदः उहि तत्र एकवचनं निगदोऽत्रि वदीत

त्ततो। भावपिपरस्परेण विकल्प्यमानौ निरोधातामिति किं तावत्सामर्थ्यं हि एकविग्रहत्वं समवेतानिध
र्थ्यवाद् हितत्वः एकवन्निगदेशक्रैकत्र्येवा हु मित्येता एता स्थनेननतिवर्त्तते एषनियमः आह। न
नु प्रकृतौहि तस्याविवक्षितत्वाद् विकारेण प्रयोगाप्राप्नोतीति। उच्यते। अविशेषकमत्र हित्वं न तु
तत्रसमवेतत्वाम्यते। न वगम्यमानं निःप्रयोजनं च। मसंख्यापरिच्छेदेन पुनः संख्येयमुपस्थापयति
तदस्पष्टमेवप्रयोजनं। तस्माद्धृष्ठ ष्ठप्पूहो भवतीति॥ विकल्पो वा प्रकृतिवत्॥ यदुक्तं द्विवचनांतत्र
हितत्वाइतित त्रपक्षोमः यत्वेकवचनांतानिवर्त्तेततितत्र एकवचनांतोपि प्रकृतिवदिह द्विवचनं
ननविकल्पितुमर्हति। उक्तं हि गाणिप्राधतत्वप्रकृतौ संसर्गिणि हाद्देवतानामितितहिहापिगण
प्रापात्तं संसर्गि च याद्देवतानां विकल्पेनन निवेश्यत इति॥ अर्थोत्तरे विकारः स्याद्देवतापृथक्त्वादेक
निसमवायात्स्यात्॥ चतुस्त्रपञ्चाद्दशिनी त्रैवाग्नेयेनवापपतिमिथुनसारस्यत्या करोतितिरतः सोम्येन दध्य
तित्र जुनपतियोषितेनेसवमादि अस्तित्वप्रकृतावग्नि गुग्रेपेप एकवन्निगद्यो द्विवन्निगदस्थमे घयतिश्च। राम
प्रस्तस्येह वेदक ग्राग्निसिद्धिः त्यत्ते। द्विवन्निगादस्तावदृहितत्वाएवत्रैधेयेकवन्निगदःक्षिमविकारेणाध्रवर्त्ते ६३

उत न निवर्त्तेत। किं प्राप्तं विकल्पो वा प्रकृतिवदित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। विकारः एवैकादशिन्यां न विकल्पः। तेन
एकवचनांते न निवर्त्तितव्यं। कुतः। देवताप्रयुक्तत्वात्। पश्वेकत्वे देवता अन्यस्य पशोरन्या देवता अन्यस्या
न्ये स्य एवं नानागणो देवतासु न तत्समानानां संसर्गो विमर्ष पि नास्ति। प्रकृतौ वैनद्वयं कारणं एकवचनांत
स्य निवेशेन न तद्वाना यदिहास्ति प्रवृत्तिः प्रयोक्तमेकवत्तु गुणापायादिति परस्तमस्त्वारद्यात तद्वचनेन
स्तस्मादेवाद्व इति। इत्याचार्यशबरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये नवमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥
× अग्नीषोमीयोपाहि ल्लितोप्रस्ती षोमी॥ षड्विंशतिरभ्यासेन पशुगणे। तत्प्रकृतिका उपास्यप्रवि भक्ते
नाद्विकाररहिता सा मकात्स्न्येनाभिसंबंधो विकारान्न समासः स्यात्। असंयोगाच्च सर्वाणि। अस्ति
ऽग्नीषोमेयुर अर्धपशुमालभेत इति तत्राग्नियुधे बहूदमाम्नायते। षड्विंशतिरस्य वंक्रपरइति
तत्र द्वेके न हविःष्वारी अपशुगणानुसंयाजैमैत्रेष्ट्यंतमालभेते वारुणां कृष्णमपां वौषधीनां वसे था
वत्रेका मइत्येवमादिरप्यमर्थः साधयिषः। किं षड्विंशतिरत्राह्नोऽभ्यसितव्यः। किमविकारेणाम्नाये
कृत्स्नः। किंवचनमात्रमुहितव्यं। अभ्यासपदप्रयासः। उत समस्य वचनमिति। किं प्राप्तं। षड्विंश

तित्राथो ऽस्य मितव्यः। द्विपश्वादिषु पशुगणेषु प्रकृतावेकस्य पशोः षड्विंशतिर्वंक्रयस्ता अनुष्ठ्युच्या
वयतात्। पशोः पशोः षड्विंशति वंक्रयः तत्र पश्चैव विकारेषु प्रयुज्यते न कृत्स्ना वंक्रीरभिवदेत्। अथ सम
स्तवचनं क्रियते। तथा षड्विंशतिश्रुतानि वंक्रीतितत्रो वंक्रीभिस्तं स्यात्। न च सर्वाभिर्वंक्रिभिः पशोः संबं
धोऽस्ति। पशुद्वयस्य ताभिः संबंधनं च पशुद्वय पशुः। ननु पशोः कायेपः पशोः स्थाने सर्वे वंक्रिभिः संबं
धयितव्यः। तथा हि प्रकृतौ कवनेऽकृतसमस्ताभिर्वंक्रिभिः पशुद्वयस्य संबंधोऽस्ति पशुद्वयस्यता कृते प
केकस्य षड्विंशत्या संबंधः प्रत्यापितः स्यात्। अत्रोच्यते नैव प्रकृतौ कृते प्रकृतौ सा सा षड्विंशत्या पशु
संबंध इह पारसंख्यया संबंधो वंक्रिभिस्त्वालोऽयं तया इवयवसंख्यया संबंधस्त्वानुमानिकः स्यात् एव च नियोग
तः षड्विंशत्या एकैकस्य संबंधः प्रत्यायितः स्यात् एवं च विंशतिरक्षस्य सविंशतिरक् स्पष्टामपि तत्रान्यतन्नै
वं प्रकृतावभिधानं कृतं तस्मादभ्यसितव्य इति॥ अभ्यासे पितृभैतिवेन॥ इति वेदे दैवे देवान्यपतिसमास
वचने अप्राकृतः पाठं उच्चरितो भवतीति। अभ्यासे प्यनभ्यस्ते प्रकृतौ वचनमिदं साभ्यासमप्राकृतं स्यात्॥ राम
नयुगादर्थकृतत्वाद्वा। नैष दोषः। गुणाय एव यद् द्रूस्याभ्यासो नाम समस्तेऽरं प्राकृतस्त्वतस्ते पुनः प्राद्यपर्वा ६८

...णविरो चैवतादृश्योदत्तकं तत्र यथाश्रमयेतस्मात मुपादायतेषु विनञ्जो गुणो वक्तुंयष्ट्व ऋ तव विकीर्षया
...तं क्रियते इष्यत एव तस्माद्दोषः ॥ समानाधिकरण्येति चेत् । इति चेत्पक्षपसि त्रैलासवचनेनेवादको नुगृहीतो
...विष्यति कात्स्न्येन वक्रयोरुक्तं इति समासेपि वादकानुग्रहः कात्स्न्येन वक्त्रीणामभिधानादिति । अपि
...मासवचने योगापघवचनात् प्रयोगवचने ऽनुगृहीतो भविष्यति । तस्मात्समसितव्या वंक्रपद इति ॥ ना
...दात् । नैतदेवमभवादको नुगृहीतः षड्विंशति वाद्ध प्रयोगात्तवप्रयोगवचनः समस्य वचनात् नव सभव
...दके प्रयोगवचनंतार्थेद फल्लेद्य । बलीयान्हि वादकः सहि धर्म्मोत्पादकः प्रापकश्च । प्रयोगव
...शास्त्रानमुपसंग्राहकः सत्त्रकालार्थविप्रकर्षात्तद्दुर्बलः । तस्मादन्यासितव्येववचनेनेहिपस्संख्यास.
...शपस्योक्ता भवति । तयानस्याभिः यथावक्र पलब्धितामवति । तस्माद्दसेत । वक्रीणां तुप्रधानत्वात्स
मासे नाभिधानं स्यात् । आधा नद्धितासौ प्रकृतौ मध्विगोस्तदर्थत्वात ॥ तुप्राद्धः फलं द्यावर्जयति । नैतदे
वमप्यसितव्यः षड्विंशतिशाद्ध इति । किंतर्हि समस्य वृद्धिद्यावक्रय इति । कुतः तत्र वक्रीणां प्रधानत्वात् ॥
...नद्धितासौ प्रकृतौ षड्विंशादिरेताव क्रयइति । नैतदेवमप्यसितव्यः षड्विंशतिशाद्ध इति । किं) त्र

भा

निसंबंधः तत्रेप्सितः षड्विंशतिरस्येति वंक्रयो गणिताः न ता गणितास्ताभिः पशुरूपलक्षितः किंकारणं वं
क्रीभिर्गणिताभिर्दृष्टं प्रयोजनं कृत्स्नं पार्श्वमुद्धरिष्यत इति। ननु वंक्रीभिर्गणिताभिः पशावुपलक्षि
तारोपि किंचित्तदृष्टमप्यधिकं भवति तस्मात्पशुसंबंधो विवक्षितः एवं वा धान्यं वंक्रीगणनमच्छिद्रोपार्श्वं स
र्वं वा त्र तस्य स्यात्पशुसंबंधः प्रयोजनात्तस्मात्समस्य वचनं कर्तव्यं। एतावत्येव प्रकृतौ कर्मेति विकृतौ
वत्रैव वक्तव्येति। तस्मात्समस्य वचनं कर्तव्यमिति॥ तासां बहुत्वात्। तासां च वंक्रीणामभिदं का
र्स्मिन्मुसतेन पशूनां ता अनुष्ठ्योच्यावयतादिति षड्विंशतिर्वंक्रयस्ताः प्रपतेनोद्धर्तव्या इति। इतरथाव
छिन्नातिरस्य वंक्रय वृत्तं प्रपतेन किं विलुप्यादिति एवमपि संबंधो भवेत्। यद्विलक्षणत्वात्स्थिकार्प्यस्य वंधा
र्यं प्रति निर्दिश्यते। तदिह षड्विंशतिरस्य वंक्रयस्ता इति वंक्रीणां प्रति निर्देशः कार्यार्थस्तस्मात्तासां प्राधान्य
मिति॥ अपि वा संनिपातित्वात्पत्नीवदाम्नातेनाभिधानं स्यात्॥ अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः नैतदेवं संनिवि
ष्टा वंक्रय इति। किं तर्हि अविकृतः षड्विंशद्भः प्रयोक्तव्यः असंनिपातीत्येव गुणः। न करणत्वेन निर्दिश्यते राम
यदि हि करणत्वेन निर्दिश्येत ततस्तेन न प्रकाश्येत व्यानेनेति मंत्रान्तेन कर्मसंनिपातः स्यात्। तत्रा ६५

न्नाभ्यासमविकृतेनप्रयोगपर्यन्तंकर्तुमितिविक्रियेतास्यस्येतवा। अथपुनरेतदूहकरणेक्रियमाणेनुवादिनपनकोत्तम
द्विगुववनमनेकस्मिन्नूपदोवोदकेनात्रनियतितंततत्रैषांस्वसंख्यावतीवंकीरम्पिवदितुमयत्केविग्रहियत
नूपतनूतस्मात्तत्तदर्कीणामिपत्नावदितव्या। किंतर्हिषड्विंशतिसमसंख्यायाःसंबोधः कर्तव्यः। पर्यायपत्नी
केबहुपत्नीकेवाप्रयोगेपत्नीग्रहणपकववनांतोनसंख्यायापत्नीः परिछिनत्ति किंतर्हिएषहेनसंवधातिए
वमिहापितस्मादविकारेणप्रयोगः एवमविकारेप्रार्थमतुग्यहीष्यतइति॥ विकारस्तूहप्रदेशश्चवाधजमा
वन्तः तुशब्दात्पक्षोविपरिवर्त्तते। नाविकारःऊहः कर्तव्यइति। यदुक्तंसंख्याहत्पतत्संख्याश्रूयतेतत्र
ववनग्रामाणांद्विप्रतिपत्तिसंख्याऊह्यन्तेतदृष्टप्रयुज्यमानस्यादृष्टार्थ्योऊपामातेपर्याप्रकृतोपत्नीग्र
हणनत्विहाहत्यसंइंधतिबहोनेकस्मिन्नूपदोप्रयुज्यते। किंतुवोदकेनेहप्राकृतववनंप्राप्यते। तत्रय
श्रपीतस्वोदकःप्रापयिष्यतिनाहम्पषड्विंशतिप्राप्तं किंतप्राप्यंपत्न्यकृतोविवक्षितंप्रकृतोववंकीणामिय
कृष्णिताततस्मादिहसाप्रदिश्यते। नचैतदूहेनाद्विगोः करणत्वेननिर्दिष्टमिति। यदावनकरणान्तादाकय

५ सर्वदेक्षीपत्नावदनःक्रस्याषड्विंशतिसंख्यावदनएवभवितुमर्हतीत्युच्यतेयद्यपिनास्यतत्तीयपानिर्देशस्तथा
दी विध्यायोगवदनेनोपगृहीतः साधकोनवत्तकम्बद्धस्तुपकारणैरिष्यति अन्यतोवदानप्रकाशनात्तत्रेस
तेःनास्यावदानैरनिसेवेधः प्रकृतिपागवदनोपयोनसवश्रुतिः। तत्रवहविः संकीर्तनेदृष्टंप्रयोजनं। ष
ड्विंशतिपात्रोपितन्तुतपेनविष्यतीति। नैतदेवमिति ब्रूमः। प्रकरणाद्यागमात्रेणास्मिसंवेधेसतिकस्त्विजं
धेषदृतिगम्यते॥ लिंगात्तुयामित्यत्रेषमेनमंधवस्यामः। तस्यात्यापिपाश्रवदानानिदैव्याःशमितारइय
हृतामनुष्याश्वासंधमिति। तस्याषड्विंशतिरस्यवंक्रपस्त्राअनुष्योपावयताद्विति। तस्माद्वेक्षीपत्नावदन
एवनषड्विंशतिसंख्यावदनः। पयायजमानस्यैकपञ्चमानवाविनिस्त्वसंख्यावाधेकवदनामितिकुर्वाद्वि
पत्नीकेवहुपत्नीकेवप्रदेश्यात्तत्भवति। पत्यापकस्याःपत्न्याःस्वसंख्यावदनपत्नीद्वयोर्वह्वीनांवस्तुसंख्यावम
कृतिः तस्माद्वेषमपत्नो॥ आम्नानस्याविकारान्नसंख्यास्तुसर्वगामित्वात्॥ तुयाद्वानेपन्नमवतारपध्वनस राम
मस्यवदनंसंख्याहःस्यादितियथासमाम्नातेषड्विंशतिप्रातिपदिकंप्रयोक्तमेवमविकारव्याख्यानुग्रहोनविद६६

५

च्यति॰ प्रविसरसंयुगामनियुदितुं वचनमुद्दिश्यते। षड्विंशतीएतयोर्वेक्रपद्गति। ननुषड्विंशतीइत्यभि
धानेनैवैकत्रीणांग्रहणमात्रं प्राप्नोति। उच्यते। यदाषड्विंशतिगुणाः प्राधान्येन न विवक्षितो भवतितद्विशेष
णाग्न्यैःसरव्याप्युपमुञ्चार्यतेतत्राग्रयमा तेनापि लक्षणायासंख्याविशेष्यते। यथैन्द्राग्नी देवतेति। यदा त्वे
वेम्वयेकम्मेणाध्यायगुणो विवक्षितो भवति तदैकवचनांतमेवेंद्राग्नीइतिशब्दो लक्षणाया विधिना हि। त
थावप्रयोगो दृश्यते। पंचपंचाशतस्त्रिवृतः संवत्सराः पंचपंचाशतः पंचदशाः पंचपंचाशतः सप्तदशाः
पंचपंचाशतएकविंशाइतिसंख्यावचनैः शास्त्रिवृतइत्यनेनलक्षणायाविधिद्यते। यथा देवदत्तयज्ञ
दत्तविष्णुमित्राः पचंतीति। एवंषड्विंशतीवक्रपद्गति। एवमविकारं नवि। ब्रतिवंत्रिगामीवषड्विंशति
शब्दो प्रविष्यतीति॥ संख्यात्वेवंप्रधानं स्याद्वक्रयः पुनः प्रधाने॥ नत्वमुपपद्यतएववचनेषड्विंशती
वत्सरूपद्गति। संख्याप्रधानत्वेवंनिर्दिष्टः कृतो भवति। षड्विंशतिगुणाः प्राधान्येन विवक्षितः तद्वि
शेषणत्वेन वंश्रीणामुच्चारणो वेक्रपपुनः प्रकृतोप्रधानेसंख्यातद्युक्तेप्राधानमत्रिगोस्वकृष्य नात्
सोवकृत्स्नवचनादितितदेवनप्रकृतिवदभिधानेकृतं भवेत्। तत्रचोदकएववाधोतानस्मात्समसि

...एववनमिति॥ अनाम्नातवचनमवचनेन द्विवेकीर्णोऽस्यान्निर्द्देशः॥ नखल्वप्यस्मिन्पक्षे सर्व
...म्नानमुच्यते अनाम्नानवचनमपि तीतयइति। षड्विंशतीषड्विंशतपदइति। अथ द्विवचनं बहु
वचनं वाम्नानार्थं तथा न क्रियते। न तासां पंक्तीर्णोऽकास्त्वेताभिधानं स्यात्। अभ्यासो वा विकारो वा स्यात्
यानाद्दः पक्षे द्या वर्त्तयति। न समासवचनमभ्यासः स्यात्। एवमविकारो न विष्यति। तत्रार्थचोदना
...हीष्येत। सर्वं समाम्नाते कृते न विध्यति। केवलमस्यपक्षेऽप्यसिध्यते। कृत्स्नाध्यवेक्षयोनि
हितान्न विध्यंति॥ पशुस्त्वेव च धानं स्यात् अभ्यासस्य तन्निमित्तत्वात् तस्मात् समासवद्दः स्यात्। तु
...नाव चार्यते। नैतदेवदेस समस्य वचनं भवति। न च पशुसंख्यासंबंधः प्रकृतो विवक्षित तद्इति। अ
मिथ त्रावेक्षीपांप्रकृतौ वक्तव्या। इहापि पुंसेवचोदकेन प्रदिश्यते। तेन नाभ्यासः कर्त्तव्यः सत्यिपशुनि
...कृतस्मात्समस्यवचने पंक्तीर्णोऽकर्त्तव्यमिति॥ अभ्यासस्तु पशुत्वात् स्यवचनादेवोपदिष्टा॥ अ
स्यधर्मेषः। तत्रसवनीयः पशुः अग्नेस्तूपरगोमृगोवः अग्नि तु प्रकृता वग्नीषोमीयेषड्विंशतिरस्यव साम
क्रपइतिवचनं। नद्विहवोदकेनप्राप्तं। तत्राम्यस्य वतु षष्ठ्यांद्वं प्रयःतूपरमोमृगायोः षड्विंशति। अ... ८

गो

तुअकं समाम्नाता। चतुष्टयशब्दाड्डिनो द्विवचने घोर्वक्री स्थ स्यस्याद्वृतिः समेति। अत्र हि द्वा गात्रावयुन

क्तोतपरत्वमरत्नुपुष्पाक्लिष्टस्तेति। तदिदं संदिश्यते। किंत्वत्र स्यवेथेष्वपि कमिदं वचनेकर्तव्यं तूप

ता स्वगयोः समासेनत्रैतसर्वेषामेव समासवचनं किं प्रयोजनं। अश्वस्य चतुष्टयशब्दे कपस्तस्यपेक्षे

क्षिप्रमिदं वचनं कर्तव्यं। कस्माद्वचनात्। एवं चतुष्टयशब्दा जिनो द्विवचने घोरिति एतद्वचनमर्थवदिति

इतरथा एतद्वचनमनर्थकं स्यात्। तस्माद्वैशेषिकमपेक्ष्यते॥ तत्रानिषिद्धमप्रकृतिनिर्धुज्यते सा चतु

ष्टयाद्द्वित्वात्। तत्प्रतिषिद्धमप्रकृवचनं प्रकृतिर्न्निर्धुज्यते। प्रकृतोपकृतं वचनं तत्कर्तव्यमि

ति कथं। न चतुष्टयादिति प्रपात् वृद्धिर्यातिरिव चक्रुपातइति। सानिधुसमानाचतुष्टयशब्दावृत्या

हारयतिचाद्वैः तस्मात्प्रतिषिद्धत्वाद्वैशेषिकं वचनेन कर्तव्यं सामासिकं वचनं कर्तव्यं। न तु वृद्धिर्याति

रितिवक्तव्या इति वचनात् प्रतिषिद्धे पि वैशेषिकमेव वचनं कर्तव्यमिति। नेत्युच्यते। न ह्ययं वृद्धिर्यातिरर्थः पि

धीयते। किं तर्हि। यथा प्राप्तैव वचनमनूद्यते। एवमवगम्यते। एवकारकरणात्। यथा प्राप्त एवकारकरणं

नवकारवृद्धिर्यातिप्राप्तः प्राप्तः। वृद्धिर्यातिसंप्रत्ययाभिधाने प्रकृतौ कृतामिहापि तद्वचनप्राप्तौ। वृद्धिर्यातिप्रसङ्गे नत्त

भा.ष. त्रकृतौलक्षितमिहापिषड्विंशतिरित्यत्रलक्षणार्थमेवोच्चारितः। षड्विंशतिसंख्यायांपरेणैकोऽर्थोविधीयते।
६८ चतुस्त्रिंशत्प्रतिषेधः षड्विंशतिसंख्यावचनंचतत्रवाक्यंभिद्येत। भिद्यमानएकवाक्यरूपंवाध्येत। किंतत्र
कोन्तव्वं। नचतुस्त्रिंशदितिब्रूयात्षड्विंशतिरित्येवब्रूयादिति। तद्धिवचनंचतुस्त्रिंशद्वचनाभावोऽत्र
प्राप्येवसन्नेष्यतयाप्रतिषेधश्रीसितुमुधार्यते। नत्वेवमेकवाक्यतामापद्यते। सैकवाक्यतासंख्या
परेवाधितास्यात्। अनेकार्थविधानेवाप्यनेकार्थविधानेसंभवति। तूपसीतत्रादृष्टफलत्वनास्यात्
तस्माद्यथाप्राप्तवचनंकत्र्त्योमिति॥ अन्यवास्यादाम्नातत्वादविकल्पप्रसंगात्॥ आम्नाताहि अत्र
तिषिद्धावतस्मात्स्वस्थैवैश्विकल्पवचनंस्यात्॥ तथाचाविकल्पोनविद्यते। अविकल्पश्चन्यायः। विकल्पे
विरुद्धवचनेऽप्रत्योन्येनभवति। भवतीतिवेत्प्रतिषेधः। नेतिवेद्विधिः॥ तस्माद्धेषोऽपिकेवचनेनरुच्यः।
तस्मात्तुवचनादेवैकस्यविकारःस्यात्। अथयदुक्तंसत्त्वतत्रप्रतिषिध्यतइति। नैतदेवं। यद्यपीकवचनात्तद
विकारःस्यात्तद्वचनंहि भवति। नचतुस्त्रिंशदितिब्रूयात्षड्विंशतिरित्येवब्रूयादिति। तत्रचतुस्त्रिंशत्पदं राम
रुक्साप्रतिषिध्यते। स्वकूलत्वतायाप्रतिषिध्यते। कृतिलक्षणाविषयेकश्रुतिर्नोप्या। तस्माद्देषोऽपिएव ६८

वनं कर्तव्यमिति। सर्वप्रतिषेधो वा संयोगात्पदेन स्यात्॥ सर्वस्यापदवा अव: प्रतिषेधोपेन खलु स्त्री
नायदस्यकस्मात्पदेना संयोगात्। चतुस्त्रिंशत्पदेन अव: संयोगेन स्यात्। विनातस्मात्पदान्नैव कृ कुर्या
तोलं त्रिगणानां कुर्यात्। अथ षड्विंशतिपदेन वध्येत तस्यापि नाम्ना वक्ता संख्यां ब्रूयात्। तत्र दृष्टोऽयं न
वक्तव्येत कृ नं ववाक्यमर्थेन सा ध्येये तु। अनेन वाक्ये दोषप्रसङ्गात्। मैत्री हीनस्वरतो वा तो वा मिथ्या।
पुत्रेण तत्पापिमार। स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति। चतुस्त्रिंशत्पदे वेहान
र्थकं स्यात्। तस्मात्सममस्य वचनं कर्तव्यं। अत्र वक्ष्यमाणविध्यन्तरेणाभिहितत्वाद्विशेषविधिरेव वचनमिति। ननिहुम
निधानादुन्नूकेणावयाभिधाने॥ ज्योतिष्टोमे श्रीमीपेयशोत्र धृगो वचनं। वनिमुमस्य मारा विधे रुद्धे मन्य
मानाइति। तत्रोत्सूक्तराद्धं प्रतिविचारः किं वनिकुमस्य मालाविधेस्तूकस्यापमन्यमानात्तत्तनुरूद्वं वपाम
समानाव निघृं मारादिद्देति। किं प्राप्तं। वनिष्ठुपु नूकेमन्यमाना इति। कथं नूकशब्दे तुरूकवचनः रलयो
समानं स्यात्रिसैवात्। पर्यङ्कः पल्यङ्कः। रोमाणि लोमानि अङ्गुरि अङ्गुलिः उलूकस्य शब्दवाच्यवनिष्ठो वपापांवा
अभिकेः। एवं प्राप्ते ब्रूमः। गुरूकशब्देन वपाभिधानं स्यात्। वपां मन्यमाना वनिष्ठुं मारादिवत्तेति एवाबुद्धिः

भा. व. ६९

क्रियमाणाद्दृष्टार्थ्याभवति। भवति। हि वनिकुसन्निधानात्तथ्याम्मोहेन स्वस्मिष्ठोर्व्वनन्तुसंगः। इष्टं चेत्विर्व्
पत्रेयथाहेदृष्टप्रयोजनो न भवति न हि वनिष्ठुर्नेत्वविततस्य एव। वर्णपादनिरसकालेषु यामन्यमानोर्नेल
वितव्यः। इतरस्मिन्नपक्षे वृनिष्ठुमाला विष्टुतित्ल वितव्येव निष्ठावनर्थकः प्रतिषेधः। उत्त्नूकुसद्द
ववनेवाहदृष्टार्थकथं पुनर्वृपायामप्रयुक्तो वर्णप्रमाणपिप्यतितउनूकुशाष्ट्रद्दतप्य्यते। अवयवप्रसि
द्धान्तरन्नाहस्वावद्धिरस्त्रीपाववने। दृष्टः। तद्यथा। उत्तराजागतामुरुतेल्लिकांगतामिति। तथ्यावुरु
हिराजाकरणा ष्यकारस्यापपथाम त्रेतवा उ इति। तथा उरु ष्विको। विष्कमस्वेति। इहापि सविस्तीर्णा
ववनएव। तथाकथा हाप्नोतेरस्मिन्प्रसिद्धः। पयाकथ्यवाहित्तोरथ्यामुद्धोयात्‌हिनद इति गम्यते। तस्मैव
द्देत्राः। कृशाहः समुदायप्रत्ययमा दधातिमेरस्विनीवपानविष्ठीणी मेदोमस्यमानेन तत्संनिहृष्टो वर्त्त
कृत्ले वितव्यइतिवपाव व नतासिद्धा भवति। किं पदति प्रयोजनं। वनिष्ठुव वनपत्त्वेउपमानस्यनूप
शाह्स्यानूहः। वपाववनपत्ते उरुशाहद्द कस्मिन्नद्य स्करशाहस्ये ति उरूतामिके उन्नूणिकानि अपपाठ तु राम ६९
के उन्नूकाणीपदिस्समासतिआयः॥ प्रवासास्पत्तिधानातस्मिन्नेवपिष्टुगाताम्नायते। अप्रसावाहइति

तत्रसंदेहः। किंप्रथमसावाहनं कुर्यात तात प्रथमसेतिदत्तीयांतः प्रथमावाहनमहीतव्यामिति। उत प्रथमसेतिहि
देवनंत्राकारे विवक्षेः कृते प्रथमशब्दो वाहनं कर्त्तव्यामिति। किंप्राप्तं। प्रथमासस्यपि धानंत्रु सोहिप्रासप्राप्तः
प्रसिद्धः। तथाहितमन्तु वदंति स्वर्गस्य यान्यानि श्वासप्रास समाहरेत्यति वेश्यासमावर्त्तते इति। अन्यूर्वि
कावदाकोः स्तुतिः स्तुतो वाहनं किमप्य इहकुरु तद इतिमांत्रवर्णिकैतयोर्देवता वैधकल्पितेस्यात्। नवाउ
तु मत्यस्मिन्नन्द्वेमति। न याम्योनःशोपे भवतिस्पर्शनं। अतस्तामग्नियासहस्त्रंयासेन विप्रसवंत्रावानन्द
तु मुक्त्मह इतितस्मादस्मिनाप्रथमसेतिगम्यते॥ वाहनप्रथमसावा॥ अथवावाहनप्रथमसैवाप्रासा वाहनं कृतं
तु। प्रथमस्तो वाहनेकेत्तव्यामिति। तथाप्रचामामाहस्य दृष्टार्थता न विध्यतीति कात्स्न्येन हिवाकोः प्रथमसा नाकु
स्तो वाहन उद्धरते तमर्थः कृत्क्नोवतातु उत्तरेत्यामिति। इतरस्मिन्नन्त्वेश्वयितिनाविप्रमवनैत्रिपते। असेष्यवाव पः
[illegible] कार्यते। यत्विवामांत्रवर्णिकं इष्टविधीयते। असिनावाहनेकेतत्योइतित स्वापुत्रं विधिविहितेस्व पितो
स [illegible] वनत्रत्यो वाहनंता भ्यः पशुलिंग छ्रति। अवन मववपामीकरीर त्नत्पत्ति। तस्मादाहनप्रथमसाकिंत व
भवति प्रयोजनं। अस्पामे वे यातीराज ताहरितत्त्वरवोसपः तत्रा क्षिपस्क हो भवतियथापूर्वः पक्षा। पयातर्हिसि

ता॰पि॰
७०

ऽतः तथाचाहुः परेणोहेन नवितव्यं ॥ रूपेणग्रहणाकरूपपकववस्त्रेकप्रयोगोप्याकृतिवचने प्रसिद्धसन्निधानात्
अस्मिंश्चाग्निगा विदमाम्नायते। रूपेनमस्पवत्सः कृतास्तात् ॥ शलाहोघयीकरूपयेवा सोकवधारूपेणक्रपर्णाद्वीवे
तेति। एषुसव्य यः। किमाकृतिवचनमेषु भवति। न तकात्स्र्याद्वदरणामितिकिंप्राप्ने प्रसिद्धसन्निधानात् आकृति
वचनमिह प्रसिद्धस्यसंनिधोपदशिधीयते किं विदिर्द्विकृतं द्यमितितत्त्वाकृतिवचनेगम्पतेयथा अभीपिस
ंगुः सिंहाः क्रियंतामिति अर्जुनवदृशमेरवलाः क्रियंतामिति सिंहाकृतिवचनमेखलाकृतिवचनं अगमं
ते। एवंरूपेनाकृतिवन्तः कर्तव्य शालीकृतीदोधरणीकरूपपाकृती अंसोलवधाकृतीऊनूकरवीरपर्णाकृती
अर्चीयतेऽइति ॥ कात्स्न्र्यावाप्पात्स्या नावा तु वाधद्दःपन्दं द्यावर्त्तयति। नवेतदस्माकृतिवचनइति
किं तर्हि कृत्स्नोदाहरणो विवक्षितः। कृत्स्नानुदाहृतानेतान्येतदाकृतिकानि रवंति। यथा रूपेनाधाकृतिकानि
नवंतितथैतानिकुरु तत्कृत्स्नामुदरं तेसयमथौ वाग्मतेलक्षणायेदंवोधमानेदृष्टार्थं भवति कृत्स्नोदाहरेणेह राम
तेऽपयोजनी। तथाहित दाकृतिकानाम वन्तेनवनिाइतरथाइतदाकृतिकानामवघातः। तस्मात्कात्स्न्र्यमवग ७०
म्यतइति ॥ अग्निगोप्यतदर्थेवात्। अग्निपुरुषोगानामुदाहरणार्थः प्रंगानांकात्स्न्र्येतादरणांक्षर्थैस्यादिसेवम

र्थः। कथं पर्वणि व्रतिवत्वत गात्रं गात्रमस्यानूनं कृफतादिति तस्मात्पूर्वेद्युर्नाद्विनि कृतेनाहरणं गम्यत इति। अयो
ज [illegible] स्लोके॥ आसंनिके प्रायश्चित्तं न क्रियते परार्थत्वात्त्र दर्शे द्विविधीयते। अस्यग्निहोत्री। य एवं विद्वानग्निहोत्रं जु
होत्रं जुहोतीति। तत्रेदमाम्नायते अग्नये ज्योतिष्मते अष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धृतो हुतेऽग्निहोत्र उद्वायादिति।
यदि तु पूर्वेद्युर्दर्शेन पौर्णमासार्थेन वा अग्निः उद्धृतो हुतेऽग्निहोत्रे उद्वायात् किं ज्योतिष्मती कर्तव्या नेति। किं प्राप्तं कर्तव्यो।
कुतः उपसीप्राप्ते हि निमित्तं भवितव्यं नैमित्तिके नेति। अग्निरस्याहुतो हुतेऽग्निहोत्रे उद्वाते प्रायश्चित्तनिमित्तं श्रो
ति [illegible] सा। तस्मात्साक्षात्कर्तव्ये। वाने त्वग्न्याहोपि अग्निहोत्रार्थश्चाहुते उद्वाते कार्यैति तस्मादपि कर्तव्या। ए
वं प्राप्ते ब्रूमः। आसंनिके पर्वेलक्षणाके ग्रावनुगते प्रायश्चित्तं न कर्तव्यं। परार्थं हि तदुद्धरणं कृतं दर्शपूर्णमासार्थं अग्नि
[illegible] र्थे हि हुते चापन्ने तदाम्नातं तस्मान्न कर्तव्या॥ आह। ननु केनास्य परत्वं उक्तः। अग्निहोत्रार्थमुद्धृते तु गते प्रायश्चि
[illegible] मिति अत्रोच्यते। यद्यपि तस्यैवं जातीयकः [illegible] तथाप्यग्निहोत्रार्थमेवोद्धृते तु गते प्रायश्चित्तमाम्नायते। कथं
त्र [illegible] हि [illegible] प्रकरणादेतदाम्नातमिति। आह। अग्निहोत्रप्रकरणाद्याम्नानात्तस्योपकारकमिति गम्यते नाग्निहो
त्रनिमित्त [illegible] समुद्धरणं स्वार्थे हि सर्वे क्रियते न परविशेषणार्थेन॥ अथोच्यते। अग्निसंवृद्धमेतत्प्रायश्चित्तं गम्यते
नोद्धानसंबद्धं। किमतो यद्येवमुद्धानसंबद्धं भवेन उद्धानस्याप्निग्गत्वान्नैतदुद्धानार्थमिति गम्यते। प्रकृते नाग्नि

भा॰ क॰ सर्वं स्ते पुनर्युतान्वृत्तश्चेनस्ते नैव प्रायश्चित्तस्य प्रयोजनसंबंधः तत्रैव मुद्धृतो ह्याप्येवात्र दुद्धानार्थमितिगम्यते। प्रकृते न
७१ त्यतिप्रसिक्तप्रयोजनं नामिनिर्वर्त्तयति। तत्राग्निहोत्राद्यर्थस्योद्धरणस्याग्निहोत्रं निर्वृत्तिः प्रयोजनं। दर्शपू
र्णमासार्थस्य दर्शपूर्णमासनिर्वृत्तिः उद्धृते वानुगतेस्वस्मै प्रयोजनाय योग्यं प्रायश्चित्तेन योग्यं क्रियते। तत्र
योग्यं कुर्वत् प्रायश्चित्तमग्निहोत्रस्योपकरोति। यस्तु उद्धृतो दर्शपूर्णमासप्रयोजनः तं योग्यं कुर्वन्नाग्निहोत्रस्यो
पकुर्यात्। यस्त्वग्निहोत्रार्थमुद्धृतः तं योग्यं कुर्वन्नग्निहोत्रायोपकरोति। तस्मादग्निहोत्रार्थमुद्धृते प्राय
श्चित्तं। कथं पुनर्ज्ञायते। अग्निना प्रायश्चित्तस्य संबंधः नोद्धरणेनेति। अग्निविशिष्टेनोद्धरणेन संबंध इति प्र
सागम्यते। उद्धरणपरीतेनाग्निनेतिवाक्येन। प्रकृते वोद्धरणाद्बलीयस्त्वादुद्धरणसंबंधः प्राप्नोतीति। उच्यते। उद्धृ
तस्संबंधस्यापरिहार्यत्वात् तस्य स्वोद्धरणात् सिद्धत्वात् स्वत्वमेव प्राप्नोति। अदृष्टार्थत्वात्तु आकांक्षितेन संबं
धः तदुद्धरणपरीतेऽग्नौ प्रायश्चित्तेन संबध्यमानेऽप्युपकारो स्यात् आकांक्षितेन संबंधः। दृष्टार्थता तु। तस्मादु
द्धरणपरीतोऽग्निः प्रायश्चित्तेन संबध्यत इति। दर्शपूर्णमासार्थमुद्धृतो यत्रानुगच्छति। तत्राग्निहोत्रस्य पर राम
कीयोऽग्निरुपकर्त्रः। परकीयं चोद्धरणमिति तत्र प्रायश्चित्तं न स्यात्। अपि च लिंगं भवति। किमिति यस्याग्नि ७१

रुद्धृतोऽत्राग्निहोत्रइत्यनुवादः। विधीयते तस्मिन्सतिवाक्यभेदप्रसंगः। यद्यग्निहोत्रप्रयोजनमुद्धरणं ततोऽकृ
तप्रयोजनमितिविवक्षायामंहुतेऽग्निहोत्रइतिवचनमनुवदितुमुपपद्यते। तस्माद्यद्यग्निहोत्रप्रयोजनं
उद्धृतेऽनुगते प्रायश्चित्तं भवितुमर्हतीति। किंतर्हितदाकर्तव्यं अत्रविशेषविहितमग्नेरुपस्थमेकमसआहृति॥
धारणादपराधेचात्॥ इदमाम्नायते धार्यो। तस्त्रियश्चाहवनीयइति। अथास्याग्निहोत्रस्यानुगमे प्राय॰ चि
त्ते। अग्नये ज्योतिष्मते ष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्रउद्वायात इति। तत्रैषोर्थः सांप्र
धिकः। यदा धार्योऽग्निरनुगच्छति तदा किमिदं प्रायश्चित्तं कर्तव्यं नेति। किं वास्य कर्तव्यमिति। उपसंधाने
ह्निनिमित्ते एतावदहर्निमित्ते। अथ अग्निहोत्रार्थमुद्धृतोऽकृतप्रयोजन उद्वातीति। तत्रेह सर्वं प्राप्नो
वस्माकं तेनैव प्रायश्चित्तमिति। ननु सर्वं कर्मार्थमेतत्। न केवलमग्निहोत्रायोद्धृते। यद्धि सर्वकर्मा
र्थं समुदायार्थं तत्र न केवलस्यार्थेन लब्धतीत्यपद्यते। यत्तु एकैकस्मा इति एवं सर्वार्थं तत्सर्वेऽप्यपि प्रयु
त्तेऽग्निहोत्रायप्रयुक्तं भवति। नचेदं सर्वकर्मसमुदायार्थं समुदायस्याचोदितत्वात्। सा च नानिप्रस
वान्ताभावः। एकैकं तत्र कर्मोद्धरणमप्राकोद्दति। तस्मात्सर्वार्थमपि सत् अग्निहोत्रार्थं भवति एवं वद

नुगमने प्रायश्चित्तं प्राप्नोतीति। पर्यावर्तुत्वात्तोपरिसमूहनं स्यात्। पवपद इत्येवमादयः पदार्था वार्थकर्माक
महति क्रियते। एवं प्रायश्चित्तमपि क्रियेत। एवं प्राप्ते ब्रूमः। धारणावगतासिद्ध्येऽनुगमने इदं प्रायश्चित्तं
नकर्तव्यं हेतुः परार्थत्वात्। नहि तदग्निहोत्रार्थमुद्धरणं यस्मिन् काले नवसंसर्गस्तस्मात्ः तत्रान्यार्थमुद्ध
ताग्निः सर्वार्थं धार्यतो उद्धरणानुगतत्वे एकस्मा एव प्रयोजनाय धारणे तु सर्वकर्मार्थं तत्र धारणाग्निहोत्रा
र्थेऽनुगमने प्रायश्चित्तं विहितं किं तर्हि उद्धरणोपरकीयत्वात्रो उद्धरणोपरार्थमुद्धरणाय इदमर्थमुद्धरणात
इदमर्थमुद्धते चित्तप्रायश्चित्तं तस्मान्न तत्रेदं प्रायश्चित्तमिति॥ त्रियार्थं वादितरेषु कर्मसु स्यात्॥ सं
थपदुत्तं परिसमूहनेपर्युक्षणादित्येवमादयः पदार्था धार्येऽपि क्रियते एवं प्रायश्चित्तमपीति। अत्रो
च्यते तेषु कृतं सपरिसमूहनादीते क्रियन्ते। वाहिता निहिता निःसंस्काराय वैनयमानिवाहृत प्रयो
नानिवत्युद्धरणां तु कृतप्रयोजनत्वात् त्रिदृष्टं। नियतदेशकालत्वाद्धार्याणां। तस्मादिदमनुगतप्राय
त्तेन॥ ततस्तत्रैव स्याद्धारणाप्रकालत्वात्॥ अत्र समग्निहोत्रे उद्धरणामन्त्रो वा वा वा होत्राप्रापणेनाग्ना राम
त्रेत्येवमादिः। तत्रापमर्द्यं सीयाचिकं। यद्दर्शपूर्णमासार्थेनोद्धरणं क्रियते किं तत्रैव मन्त्रः कर्तव्यो ७२

नेति किं प्राग्दर्शपूर्णमासाभ्यामप्युद्धृते ऽग्नौ अग्निहोत्रं हूयत एवात्र श्रुवेन मंत्रेण क्रियते ऽमंत्रोद्धृते-
ऽग्निहोत्रं प्रवर्तते। तस्मात्त्रेधा तदुद्धरणं कर्तव्यं। अथोद्धृतकालाभावविगुणत्वादुद्धरणेनाग्नि-
हस्येति तत्कालमात्रे ऽप्यगतमुद्धरणं तु विगुणमप्यग्निहोत्रस्य न विध्यतीति। एवं वेत्समं
तेव्यमिति। एवं प्राप्ते ब्रूमः परार्थमुत्सर्गे नैष्यस्याग्निहोत्रं प्रवर्तते वास्तेति कर्म ब्रूमः। न तत्र मंत्रः
कर्तव्य इति न तदग्निहोत्रस्योद्धरणं अतः परकीय उद्धरणेन कर्तव्यमिति यतेन तृत्यं विगुणत्वादुद्ध-
रणमग्निहोत्रस्यैव न विध्यति। न गुणाभावे प्रधानाभावो भवतीति। अत्रोच्यते। न गुणाः कालः निमित्तम
सो भवतीत्येव तदुक्तं। अतो निमित्ताभावे विपमापामकृतं कृतं भवति। तस्मात्तदुद्धरणमग्निहोत्र-
स्येति न वेदुद्धरणमग्निहोत्रस्य तस्मान्न मंत्रेण कर्तव्यः। कृतापि सावनर्थक इति॥ प्रदानवत्त्वेन
यो तद्धर्मा जना प्येवात्र गोघम पूर्ववत्॥ तृपातिष्ठोमेस समाम्नायते। आदित्यः प्रायणी-
यः पयसि वहतीति। तत्र संदेहः। किं प्रदानार्थाः पयोधर्माः पयसि कर्तव्या उत नेति। यदि प्रदाना-

पा.१.व. र्थमेतन्न पयः ततः कर्त्तव्या । अथ अपणार्थेन कर्त्तव्या । कथं संशयः । सप्तमी निर्दिशात् अपणार्थं
२ पय इति गम्यते । देवतासंबद्धस्य तु वैरोरधिकरणोपपत्ति अनुपमाणे वाक्ये देवतास्वीका । अतः संशयः किं
तावदाह । प्रदानार्थमिति । कथमादित्यः चरुः प्रघतिः सर्वपयसी संवमने कार्यं विधानेयाक्येति विधे
तांश्चावयवि वेहार्यां वतो वा स्मात् देवगम्यते । पयस्यतर दैतयो विधीयते तत दान्यतरद् विधीयमाने गम्य
ते । अतो नवाक्यभेदः पयसा वा नवाक्यभेदस्तथा अप्रचितत्वं । तत्राधिकरणसंबंधे विधीयमाने दे
वतासंबंधावगतिर्नावकल्प्यते । प्रमाणान्तरेणाप्राप्तत्वात् । देवतासंबंधे तु विधीयमाने हि येषां
हि रूपेते रूपपसीतयोर्निर्दिष्टास्याः सर्थ्या । ह्रावेन संसर्ग गम्यते तत्र देवतया संबध्यते तत्र चार्यात्
पयोधारः चरुर्भवति । आह । वाक्येनद्वैन द्रव्यरूप प्रमाणम्यते । न तयोः संसर्गः श्रूयते । यदा देवस्यते
न दानप्रयोगवचनेन योगपद्यते तयोर्गम्यते । न चार्थात्संसर्गः । एकवाक्यत्वादस्पष्टसमुच्चयः । तेनान्य ग्रन
निर्दिष्टयोर्व विवक्षितः । नाधिकरणसंबंधे योगमपमानोपि विधीयते । एवं तु निर्दिष्टः क्रियते संसर्ग देव ७२

रूपयसी कृष्णं गम्येयात्तामिति। तत्र वत्सस्य प्रपश्च्ययोत्पद्यमाने निपतत्युत्पते तदस्य प्रदानदर्शनेन भव
ति। यथा त्र्यम्बकामास्य तस्य प्रदानं कर्त्तव्यमस्यादिति सप्तमी निर्दिष्टरूपते। तस्माद्भोजनार्थं यागार्थमेतत्पयः।
भोजनमिति सानूप्यापाघागमाह। तस्माच्च पयः प्रदानार्थं पयो धर्म्मैः संबध्यते। आह। नत्पयो
मात्रं यागः। देवतामुद्दिश्य पयस्त्यागः स यागो भवति। उच्यते। अयमप्यदिति देवतामुद्दिश्य पयसो
गः क्रियत इति। आह। न पयसो दितिर्देवता। न ह्युद्देशमात्रेण देवता भवति। या यस्य श्रूयते
सा तस्य देवतेति। वरोष्ठे घाष्टुपतेन पयसः। उच्यते। अत्र यस्य निर्द्दिष्टात्तत्र नयेन देवता संब
ध्यते संसृष्टेन मधूदकवत्। यथा दधिमधुघृतं चानात्र दक्षिणे तस्मै स प्राजापत्यमिति भवते
वमेवेदं द्रष्टव्यं यथापि सप्तमी निर्दिष्टं सप्तम्यर्थस्याविप्रतिपत्तितत्वान्निर्देशमात्रस्य विवक्षि
तत्त्वात्। यथौदने दधि दत्त्वाऽभ्यवहर्त्तव्यमिति ओदनस्य निर्देशमात्रं विवक्षितेनाधिकरणा
त्व एवमिहापि द्रष्टव्यं। तस्मात्प्रधानार्थं पयः प्रदानार्थाश्च पयो धर्म्माः कर्त्तव्या इति॥ संस्कार
यत्तिष पश्चात्तद्वत्। एवं वक्तुं त्वाप्रदेयसंस्काराणां केषांचित्प्रतिषेधप्रत्ययत्वं भवति। अपकृष्याव

ना.र. त्सा न षाकरोति। अपवित्रवत्ति गां दोहयतीति। प्राज्ञे हि प्रतिषेधोऽप्राप्ते इति॥ न तत्र प्रतिषेधे चैवं तथा
७४ भूतस्य वर्जनात्। तत्र प्रतिषेधोऽपूर्वः प्रतिषेधे चैवं तथाभूतमपि लोके वर्ज्यते। पयसा सिक्त्वा पयः शृतं वन
वेदस्य यागायोऽस्य ह्यस्य धर्मः। यथा अपवित्रपानीयं तत्र प्रतिषेधेऽप्येतैर्लेपी तेषां नीपं न पातव्यमि
ति प्रतिलेप्यं पवाक्षम्पपीयते। न च तथाभूतस्य वर्जनात्प्रयोजनमेवं भवति नोजनार्थीहितत्वं। यथा
हि लोके पयस्तदृष्टिहायिज्ञवितुमर्हतीति सामान्यतोदृष्टं ह्यपदृष्टं। अधर्मात्मप्रदानात्।
प्रतीतार्थविधानादनुष्ठात्रा हिंसासंसर्गः। अपूर्वधर्मत्वं तु पपन्नः। नास्य प्रदेयपयो धर्मात्नवेधुरिसयः
कुतोऽप्रदानान्न हीदं प्रदीयते। ननु वयोऽप्रदीयमाने प्रदाविध्यनर्थकत्वमर्थ्यं पयस्मिंप्रयाणमुक्
तेनेत्याह। अथ तस्य रूः कथं स्यादिति एवमर्थ्यं हि तत्र ज्ञायते। अतैस्तंडुलैः प्रयोजनमस्ति। न ह्यम
व्याकृत्यैवतीति। न तु ग्रन्थेतुल्यरूपपयसी प्रत्यक्षतो विकरणात्तेन पयः श्रूयते। प्रदेयत्वेन वरुः राम
पपसोयवाकोनप्रदेयत्वं गम्यते तद्धिकरणाश्रुत्या वाध्यते। यत्तु वा स्वेनेद प्रसंग इति तत्रान ७४

ऽपयसि वरुद्धिति संबंधो न विध्यति । कथं तर्हि पयसा । दित्यत्र लक्षणाभावादित्यध्याहृत्येन संजातस्येते ।
आदित्यः पयस्यादित्यश्चरुरिति उक्तो करूपयः श्रद्धावादित्यप्रधाना वित्यपेक्षैवाक्यं न विध्यति ।
न घाव्यतेद्द्प्रसंगः पयत्राधारत्राप्तिस्योत्र विध्यतितस्मात्रपयसि प्रदेय च में भवितुमर्ह
ति । परीनित्यानुवादः स्यात् ॥ अथ पदिलिंगमुक्तं अय जुष्टावृत्सान पाकिपतेनपवित्रवतिग । पाकरोतिश्र
दोहयतीति । नैतदेवं सत्यस्याप्येस्यसाधकं भवति । कंतर्हि एतन्नित्यानुवादकं ॥ नित्यमेतम
र्थ संतं अनुवदति । नैवायदेयत्वाघदुषावत्सात्रपाक्रियते । नवित्रवत्तिगोर्दुह्यते । न
तु नित्यानुवादो नर्थक्य । उच्यते । नवयंप्रयोजनवत्तामप्रयोजनवत्तां वा विचारयामः । किमेतस्मा
द्वाक्यात्प्रतीयत इति परीक्षामहे । अस्मात्तु वाक्यादिदं गम्यते । न यजुषा वत्सा अपाक्रियते । नप
वित्रवति गो दुह्यत इति तत्रास्य अप्रदेयत्वाद्ग्राह्यं यजुः पवित्रं चेति ॥ विहितप्रतिषेधो वा ॥ अ
थवा विहितस्यैव प्रतिषेधोऽयमस्य यः विहितं केषांचिद्यजुषा वत्सानपाकरोति पवित्रवति गां दो
ग्धीति तस्य प्रतिषेधो यथावाने भवतीति ॥ वर्जने गुणाभावित्वात्तदुक्तप्रतिषेधः स्यात्कारणात्

मा॰न॰ ७५ केवलस्नानं॥ अथ यदुक्तं पयः प्रतिषेधे पयसा सिक्तं पयसा संसृष्टं च वर्ज्येतदिति॥ तत्र ब्रूमः॥
पुरुषं हि लोके पतत्संसृष्टस्य वर्जनं तद्वद्विहितं तत्र प्रतिषिध्यते। निस्पंद्युपसर्जनीभूते त्वनेन पयः प्र
चरति। क्षत्रव्रत्र वरति तत्र स्तिषेधो प्यवादः पयस्तु नत्रवरति तत्स्य पद्य प्रसंगात्प्रतिषेधो नर्थकः॥ ननु
केवलमपि लोके पयः उपमनुज्यते। उच्यते। कारणात्केवलाशानं व्रतमोघं चेवापयस्य सकेवलं उपयु
क्तं। नत्वेतत् ब्रूते। तस्मात्त्राय प्राणगुणाभूतत्वात्पयसः पयो युक्तमेव जलं त्वपितं चोद्द्य एवमर्थः
पयः प्रतिषेध वक्ष्यते॥ व्रतधर्मान्विलेपवक्ष्य। अथ कस्मात्पापमन्यः परिहार उच्यते। व्रतवद्वेतद्
दृष्टमिति। यथा ब्रह्म चारिणामांसं नत्र त्वपित द्यमिसकेद्र विगतमपि लेपं वर्जयति। एवमि
हापि पयो नपातद्यमिसकेपयसा सिक्तं पयसा संसृष्टं च वर्जयिष्यति॥ रस प्रतिषेधो वा पुरुष ध
र्मत्वात्। नवा एषपरिहारः। परिहारांतर निरस्यर्थो वा बाधः। कुतः पुरुष धर्मत्वात् व्रतस्य।
अदृष्टार्थं ब्रह्म चारिणां मांसाभक्षणांतत्र तावद्यपि पो भक्षयतियावत्तिमासरस मात्रं विहितं भ राम
वतितस्याधिदोषः नस्त्रीप्रकोपादि किंचिद्दृष्टमपेत्तो। न तु पयः प्रतिषेधेत्यात् तस्मात् रसं व ७५

स्वपरिहार इति॥ अत्र सदृपे दोहायनयः स्वधर्मोस्यात्कृत्स्नत्वात्॥ इदं समाम्नायते॥ किंवा एतं
अजुपायस्युर्निर्द्वयत्तिकर्द्वयतस्य भ्रातं चोपस्पर्हविनिरूप्तं पुरस्तात् चंद्रमा अस्फरेतित्रेधातं
दुस्ताच्चितजे घेम अमावास्यां नग्न्येयदात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेच्च स्थविष्णुस्यानिंद्रायप्र
दात्रे दधिमूरूपेति॥ अलाभिष्क वैश्यिपि विघापर्थ तथ रूमिति॥ व्रतेवदं दधिंस्वरूमित्येतत्तुदो
हरणं॥ तत्रैवोर्थः सांशयिकः॥ किं श्रुते दधनि वृइज्ञार्थाः पयोधर्माः कर्तव्याउ तनेति॥ किं प्राप्तं नवृ
त्रेध्याइति॥ कुतः॥ असंदानार्थेवात प्रणीतार्थविधानाद्वतुल्यत्वाच्च वरूणानुसंसर्ग इत्येवं प्राप्ते ब्रू
मः॥ अभ्यरपेतिभित्सेपोर्यं वोहे देवतापाच्चपनीतः स्वधर्मास्यात्॥ इज्ञार्थास्तत्र पयोदधि धर्माः
कर्तव्याः॥ कुतः॥ इज्ञार्थमेव हितत्पयो दधिप्रवृत्तं॥ पतस्थेसार्थे अतोस्येज्ञार्थाः प्रवृत्ता एव धर्माः
तद्धर्मातांप्रवृत्तावस्त्रिकारणं निवृत्तौ नास्ति॥ ननु प्रणीतार्थं दधिपयसी विधीयेते नेत्याह॥ वा
कं हितद्दधि चेत॥ वरोदेवतार्थं वर्वर्थयोस्यदधिपयसोः॥ आह॥ ननु वरोपूर्वदेवतासंवैधो दधिपय
सोरपितथानभिव्यदतिवाक्येनेद इति॥ नैवं बंधः॥ विभागः कर्तव्य इति पूर्ववाक्यं हरणं त्रेधातदुत्ताधि

भा॰वि॰ सङे दिति। तदनंतरं विभागविशेषपरमिदं भवति वाक्यं। येष्वविष्टु रक्तालिं ग्रामभदत्तेरथं
७६ स्वरूपे तोष्वार्यास्तान्विकृवपिपि विहृयम्पते वकृमिति। अत्र विशेषाद्दिपिपयसूरापि विभागो वक्त
व्यः पयस्विदृद्धियपसीविभक्ते धेसतीअणीतार्थे पुत्रैपातां न तेपिधेनवाक्यं। अतोन तेपाः प्राप्तीतार्थे
विधानं अविधीयमानेवस्तकपर्येप्राप्ति यदि कुर्यां द्वे वतयासंजंतस्यते। वाक्यसामर्थ्यात्तु नैवद्दपि
पयसी द्वेवतयासंजंतस्यतेत्र कृतास्तत्र ध्यनिवरुरेको भागइद्राप्यभदत्ते भवतीति। यथा श्रिभूजम
नेषुनानाइद्वोक्षूर्येत्।। रुक्मिपात्रांसमाहार्यमपाय एको भागोहि वदत्तस्य कृतपात्रांस्तुवर्षो निति
तमपरोभागोविकृष्यित्रस्येतिसह पात्री भ्यांद्वौ भागौगम्यते विभागविशेषपरत्वाद्वाक्यस्य पात्र्यांप्राव
भक्तवादस्तुवादस्य समस्तस्य पर्योगम्यते। एवमिहापिविभागपरत्वाद्देवपाक्यस्यविभक्तवाद्वदविपय
सोरेको भागइतिगम्यते। अयं प्राप्तत्वाद्धि सप्तम्यर्थानुवादो भक्तत्वादस्तुवादस्य विधिपति। तस्मान्न्द्र
नञ्चार्थे द्वीपयसी। भवतु नार्याश्च द्वयि पयसोऽर्द्धमर्भिर्द्धवेद्या।। [illegible] इतश्चपदा राम
द्वेद्विपयसि वइ स्यार्याघर्माः कर्त्तव्या इति। कुतः किंद्द हस्तोपदेशो भवति। एते वरुद्दपंथकृद्वतिस ७६

सक्तुधर्मेषूपपद्यते। इतरस्या अपरपंनक्रियेतेति। तत्र सिद्धवत्कृतोपदेशो नावकल्पेत तस्मादपूपपत्रपामह
ज्याय्यो दधिपयसोर्धर्माः कर्तव्या इति॥ अपनयो वार्थांतरे विधानात्स्वरूपयोर्वत्॥ अग्निपशुकामेष्टिः। यः
पशुकामस्यात्सोमावास्यामिक्षावत्सानया कुर्यात्। ऐन्द्रो दधिष्ठस्त्वा नगतये सनिमतेष्टाकपालं निर्वपेयम
अमावास्या विकृतेरिष्टिविशिष्टा प्रयुज्यते तद्रूपं स्कन्दविष्णुस्त्वा निर्द्धापयदात्रे इदं स्वरूपमिति प्रत्येक रूपं कैवल्यमि
त्येतदुदाहरणं॥ अत्र संदेहः। किमयं ते दधि निष्ठ आर्थे दधिपयोधर्माः कर्तव्या उत नेति। किं प्राप्तं। पूर्ववत्प्र
कृतेन कर्तव्या इति। समानाहिकृतिर्भवतीति। सिद्धवत्कृतोपदेशः सक्तुप्रदानार्थेषु धर्मेषूपपद्यते ए
वैमाप्ते ब्रूमः॥ अपनयो वा धर्माणां भवेत्। अर्थांतरे येतस्य योपि विधीयते दधिवत्प्रयाणार्थेन प्रदानार्थे सन्न
मीस्योगाद्रूपपोवत् यथाप्रापणीये क्रौपपद्यते एवं प्राप्ते सिद्धदेव धर्मान् क्रियंते स सभीसीयोगादेव
[illegible]हापि॥ लक्षणार्थोयं तन्नुतिः। अथ यदुक्तं सिद्धवत्कृतोपदेशो भवतीति। नैष दोषः। अपणेन द्रव्यं त
[illegible]॥ अर्थे प्रास्नौ हि स्वरूपे अपणेन तत्संबद्धं द्रव्यं लक्ष्यते अपणावतिद्रव्ये च रूपमिति तस्मादप्रदेय धर्मान
वेत्यादि॥ अपणानां पूर्ववत्प्रदानार्थविधानं स्यात्॥ ज्योतिष्टोमे श्रूयते। पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाति सक्तु

धीयेनं चानाभिर्हारियोजनं द्विरूपेण युक्तं चाज्येन पात्नीवतं। तत्र संशयः। किं श्रपणानां द्रव्यस्य धर्मो उ
त श्रपणेनेति। कुतः संशयः। यदि द्रव्यस्यानि श्रपणानि तत एव द्रव्यस्य धर्मा भवंति। अथ न द्रव्यस्यानि न भवंती
किं प्राप्तं। द्रव्यस्यानि द्रव्यस्य धर्मैः संबध्येरन्निति। श्रपणाद्धि द्रव्यं जायते पयोमिश्रद्रव्य सोमो भवति। संमि
श्रव हूयमाने सर्वोऽपि होमेन संबध्यते। यद्यपि पयोमिश्रद्रव्य सोमो भवति। तत्र सोमस्य पयसा मिश्र
माणस्य न कंचिदुपकारं पश्यामः। सोमस्यानुपकारो भवति निर्दृष्टि नौमयदि होमेन संबंधस्तद इति मि
श्रणाभिप्रायः तत उपकारकं मिश्रणं दृष्टेनोपकारेणाकृतो हि गुणवान्यागः प्रसक्तः पयसानि वेत्से
तद् इति सोमोपकारः कल्प्यः स्यात्। तस्मात्पयसा सोमे मिश्र्यते समिश्रितः प्रयोगवचनेन कथं संबध्येत इ
ति नव प्राकृतं मिश्रणं केन विद्यते प्राप्तं यत्रेदं इष्टांतरं पयो विधीयते इति। अपूर्वत्वात्सोमस्य तस्मा
त्सवनार्थस्य पयसो विधानं स्यात्। द्रव्यस्य पयो धर्मो श्रपणात्मक तैष्ट्या इति॥ गुणो वा श्रपणार्थत्वात्॥ वा
शब्दः पक्षं व्यावर्तयति। गुणभूतं पयः स्यात् सोमस्य न प्रदेय इद्रव्यं प्रदेयत्वेनाश्रवणात्। सोमार्थेन वक्ष्य राम
तत्वात्॥ अनिर्देशाच्च॥ न होमेन न प्रयोगवचनेन वास्य संबंधः॥ अनिर्देशः परार्थत्वात्॥ न वश्र तस्य दोषा ७७

पिपयस्सागेयागनिर्द्देशिः पयसाप्रतस्यदेवतासंबंधो हित्यागोपागः। नचात्र पयसो देवतासंबंधः मैत्राव
रुणीं पयस्यं गच्छतीति वचनं। न मैत्रावरुणी पयस्येति। तस्मात दृष्टोपकारा ना वा दृष्टः सोममभिश्रयणे सोमस
संस्कारोऽस्य गम्यते। तस्मात्र प्रदेयपयसैः संबध्यत इति॥ अतोऽन्यत तत्प्रधानत्वात्॥ इत तस्य सोमार्थं
पयः कुतः। श्रुतिर्हि सोमप्रधाना भवति। द्वितीया विभक्तिः श्रूयते। तस्मात् प्रयतो न सोम एव श्रूयत इति॥
अर्थवादस्तत्सर्पवत्॥ अर्थवादस्य कृश्रयताम् सोमार्थस्य स्तवति समित्रो ब्रवीत् पयसैवमे सोमं श्री
णन्निति निहि नवति पयोमे स्थुरिति। कथं तर्हि स्तेमं पयसा संस्कुर्युरिति। तस्मादपि सोमार्थं श्रयणं॥
संस्कारं प्रति भावाच्च। तस्मादस्य प्रधानेऽस्याव। संस्कारं प्रति श्रयणं वचने भवति॥ वच संस्काराः श्रूयंते त
त्रैदं श्रूयते। पयसा मैत्रावरुणीं श्रीणातीत्येवमादि। तस्मात् संस्कारस्यापेक्ष्य वचनादयमपि संस्कार एवेति॥
म्यते। न भवति हि प्राधान्ये सात् बुद्धिः। पयस्या प्रायेऽलिखितोऽप्य इति गम्यते। तस्मात् प्रदेयपयसैर्न संबध्य
त इति॥ पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे तादर्थ्यमुपधानवत्॥ अथ भ्रमे वे समानेति। ईशानायपरस्वत आलभेतेति
तत्र श्रूयते पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजंतीति। तत्र संशयः। किमारण्यानामा। नेभन तस्मादर्थ एवव्र

मी॰ व॰
७८

योत्सर्गस्यार्थे किं कर्मशेषप्रतिषेधः पर्यग्निकरणात्तैः संस्कृतातानुत्सृजेयुरिति। किं प्राप्तं। द्रव्योत्सर्गोपि मात्रैकेत्स्यो
त्सर्गार्थ एवेति। कुतः। एवमुत्सर्गमप्राप्तं विदधत्तस्य सत्वां ब्रुवन्कृत्स्नावद्यति। न स्यात् उत्सर्गश्चाप्रसमनु
वदेत्। वाक्यार्थस्य प्रतिषेधस्याप्रत्यक्षप्रत्ययः श्रुतिसंबंधाद्बलीयसी। एवं वसतिदैवतासंबंधो
यद्रहणे ईशानमुद्दिश्य परस्वत्वमालंभ्यः। पर्यग्निकरणं कृत्वा त्यक्तं स्यादिति। उपधानवत्पश्याम
तत्र खलु साक्षात् दस्त्रेपण एव वक्र्यं पतेवरमुपदध्यातीत्युपधानार्थमेव वरस्योपादानं एवमिहाप्युत्सर्गा
र्थ एवालंभो न विधास्यति। शेषप्रतिषेधो वाक्यार्थाभावादिजीतवत्। कर्मशेषप्रतिषेधो वास्मिन्वाक्ये क्रियते। कु
तः। अर्थाभावात्। ईशानायपरस्वत्वमालंभनेते इत्यस्य वाक्यस्य न कश्चिदर्थो। नन्वेतदुत्सर्गार्थमालंभनं
स्यात्। कथमालंभ्यमानेन एवाइविष्णु जानीयाच्चेमे ईशानाय दास्यंत इति तस्यैवं जानतो नैवं संकल्पो भवति
ईशानाय दातुं गृहीता इति। अथवा आर्थवादनर्थको ऽभिधेयो वाक्यं भवति। सपक्षमेकस्यैवमवकल्पते पदी
शानाय दातव्याः। तस्मादालंभनवचनेन शाब्देन दानमेव विधीयते इति गम्यते। यदा च दानं विधीयते तदा प राम
र्यग्निकृतानुत्सृजंतीति उत्सर्गमनूद्य एवमुत्सृजंतीति विशेषविधानार्थं भवति। आस्तां कथं पुनरत्र विशेषविधि ७८

धीयते। किं कालः पर्यन्तीकरणे तस्मिन् काले न उत्सृजंतीति। नेत्याह। यावत्कालवचनः अप्रयुक्तः श्रूयते। काले च विधीयमा
ने कालांतरस्यैव प्रतिषिध्यते नांगांतराणि। अथ किं पर्यन्तीकरणाद्वा उत्सृज्यमिति। तदपि नास्ति न ह्यत्र पर्यन्तीकरण
भावना कीर्त्तिता तस्यां सत्यां पर्यन्तीकरणान्नुभावः परावश्वार्थाः सर्वे प्रतिषिध्येरन्। कथं तर्हि निवृत्ते पर्यन्तीक
रणे उत्स्रष्टव्यः इति किमेतस्यामवस्थायामिति। नेत्याह। बोदकादेवैतत्प्राप्तं। एतदवस्थः पशुरुत्सर्जनीय इ
त्यवस्थांतरप्रतिषेधस्य वचनापेक्षा वा वचः। बोदकप्राप्त्या हि कालेनोत्सृज्यमाने तत्पर्यन्तीकरणादेवासो नव
स्थि। यदि त्ववस्थायाः प्रतिषेधः स्यात् पर्यन्तीकरणादूर्ध्वमुत्सर्गात् प्राक् सदर्थाः इति विधेरन्। न परांवः कस्तदर्थे
...पर्यन्तीकरणाकृते यागदेशो भवति तादृशस्याज इति। ननु बोदकेनैव तदंगोत्सो प्राप्तः। उच्यते। पुनरस्यैत
दंगवचनं श्रूयते अंगांतरपरिसंख्यार्थं। एतैरेवांगैरंगवानुत्स्रष्टव्यः। एवं बोदकप्राप्तानि परिसंख्यायंते नान्या
न्यंगानि भवंतीति। कथमेषु प्राप्तेषु एवं परिसंख्यातुं शक्नोतीति चेत्। न शक्नोतीति ब्रूमः। कथं प्रसक्तेनावाक्येन तै
रंगैर्निराकांक्षीकृते अप्रधानेष्वेवैरंगैः सह बोदकेन परोच्चासत्तौ एकवाक्यतां न भविष्यतीति। तस्मान्नर्मदोष
प्रतिषेध इति॥ पूर्ववता अथ यूपस्य संस्थापयामीति वा प्रवृत्तेनोपपद्यते। पूर्ववांस्तु भवति यस्य यागस्य प्रवृत्तिः

मी.न. र्थकः॥ आज्यं न शेषं संस्कुर्यादिति यदि प्रयाग एव प्रास्यत ततः संस्कुर्यादिति दर्शितः प्रसादस्यादुपपद्यते प्रयागस्य हीदं
७९ या गोतरं समासासादृश्यं। यदि हि पूर्वेण यागः प्रवृत्तः स्यादुत्सर्गमात्रेण तस्य यागः समासासादृश्यत्र संस्कु
र्यतीति नोपपद्यते। तस्मादपि शेषकर्मप्रतिषेधः॥ प्रहरत्यर्थे हेतुत्वात्प्रतिषेधे संस्काराणामकर्म स्या
त्तं कारितत्वात् यथा प्रयाज प्रतिषेधे चेद्ग्रहणमाज्यस्य॥ इदं प्रयोजनसूत्रं। यदि द्रव्योत्सर्गोऽपि धीयते ततः सं
स्काराणामकर्म स्यात्। कुतः संस्कारप्रहरणे हेतुत्वात्। तत्प्रतिषेधे चेयत्ता नावेक्षिमिति संस्काराः क्रिये
रन्। यत्कारितान्हि ते यथा प्रयाजाभावे तदर्थमाज्यं न गृह्यते ग्रहणमाज्यस्य न क्रियते तत्र प्रयाजास्तत्र
न नूयाजा इति यत्र श्रूयते तत्र प्रयाजाभावे तदर्थमाज्यं न गृह्यते एवमिहापि संस्कारो न कर्त्तव्य इति॥ क्रियाव
स्यादवच्छेदात्कर्मसमवहनं स्यात्॥ यदा तु कर्मशेषप्रतिषेधः परस्तदापि किं न कर्त्तव्याः संस्काराः इति
नैतदेवं क्रियास्यादवच्छेदः प्रयोजना [illegible] हि तदा भवति। तस्मात्सर्वे पायंगदर्थाः कर्त्तव्याः। यदि न यागोन्तवे
ता कर्मसंस्काराणां सर्वहानं स्यात्। यागस्तु तदा भवति। तस्मात्कर्मशेषप्रतिषेधे पक्ते सर्वे कर्त्तव्या इ राम
ति॥ आज्यसंस्कारप्रतिनिधिः स्यात् द्रव्योत्सर्गात्॥ पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजन्तीति प्रकृत्य श्रूयते। आ ७९

ज्येनशेषंसंस्थापयसीतितत्रसंदेहः।किमाज्यंपूर्वस्मिन्कर्मणिप्रतिनिधीभूतेअथवाज्यंद्रव्यंकंपूर्वस्मात्कर्मणो
तरंविधीयतइति।किंप्राप्तंप्रतिनिधिरितिकुतः।पात्नीवतमितिद्रव्यमुच्यते।उत्सृजतीतितत्रैषोत्सर्गःप्रय
तोशेषमित्रपशुकेतरन्विद्यमानेनगम्यतेतदाज्येनसंस्थापयतीतिपशोःकार्यमाज्येनभवतीति।
न्नपूर्वंकर्मपरिसमाप्तमित्यस्के।अत्रोच्यते।द्रव्योत्सर्गवचनेप्रतन्त्रेशेषश्चेवापरिहृतेपुनरसमाप्तं
पूर्वकर्मेत्याशंसते।तस्मात्प्रतिनिधीयतेआज्यमित्यवगच्छामहे।संस्थापयतीतिवापूर्वेनोपपद्यतेइत
प्याशंकामहे॥समाप्तिवचनात्॥समाप्तिवचनमिदंभवतिसंस्थापयतीतितेनमन्यामहे।यत्पूर्वंपशुना
रब्धंतद्द्रव्यंपशावाज्येनपरिसमाप्यतइति।अपूर्वस्यात्रकर्मणःसमाप्त्यानंतर्यएववक्तव्योभवति।यतस्त
न्निपातारंभपरिसमाप्तिरेवोच्यतेततोकाङ्क्षामः।पूर्वस्यैवपरिसमाप्तिर्नापूर्वकर्मचोद्यतइति॥वोदन
वाक्यं [illegible] स्यादविविशिष्टत्वात्॥कर्मांतरंवास्यान्नवा।कुतः।पूर्वस्यकर्मणःपरिसमाप्तत्वात्।
[illegible]द्रव्योत्सर्गेशेषवचनेचापरिहृतेपूर्वंकर्मणोसमाप्तिराशंकिताभवति।अत्रोच्यते।इदंद्रव्यमपिपरि
[illegible]पते।संस्थापयतीतिप्रकृतेनपात्नीवतद्रव्येनसंबध्यते।तत्रायमर्थःपात्नीवतंसंस्थापयतीतिसएव

मी.भा. यागो विधीयते। संपूर्के स्विष्टकृतपयतिः प्रयुज्यते अवस्पेक्ष्य सिद्धान्तुः पूर्वो भावनाव्वनस्पत्यपोक्त्य इति त १
९० त्राविरुद्धा भावनायामुच्यमानायामर्थोपात्तः संस्कारपयतिरालभतिरिव प्रयुज्यते। शेषप्राकृष्टेवेसाद
स्यात्प्रयुज्यते। द्रव्यो त्सर्गश्चाविरुद्ध एवयागउच्यमाने तस्माद्यथा मेनिर्वपतादयः कर्मान्तरविधा
यवंति। एवं तैरविशिष्टत्वात्संस्कारपयतिरपि भवितुमर्हतीति॥ अनिज्यावनस्पतेः प्रसिद्धातेनदर्श
यति। प्रसिद्धावनस्पतेरनिज्यामत एव पठति कथंप्रवक्तारं वनस्पतिमावाहयस्पथवेनोपदृत्यास्वि
ष्टीनवमीप्रयाजेष्वावानस्पत्याहृत्थमप्रत्रैवैनाविप्राविधादित्यंगातरे॥ नुग्रहं प्रुवन्वनस्पती ज्ञाया
अभावं दर्शयति। शेषपरिसमाप्तोस्त्वां वनस्पतिं जुहोतीति। अयपरिसमाप्तं पूर्वं कर्मन्ततो लुप्तस्या
त्। तत्राभावदर्शनमुपपद्यते। तस्मात्पूर्वं कर्मपरिसमाप्तमिदमपि कर्मान्तरमिति॥ संस्कारात द्वेवतत्वा
त्स्यात॥ अथयदुक्तं संस्कारपयतीति वा पूर्वेणोपपद्यत इतितत्परिहर्तव्यो। अत्रोच्यते। असंस्कारायां संस्कृ
वचनमेतत्तदपि पूर्वयात्तीवतमितिसमानदेवतत्वात्तस्मात्त्रिसादृश्यप्रज्ञायते। तत्र तत्मात्तीवतमास्कमि समं
पीसमाप्तमिति। सएषसादृश्यात संस्कारपयतीतिशब्दोवकल्पत इति॥ इतिश्रीभट्टश्रीशबरस्वामि ९०
नःकृतौ मीमांसाभाष्ये नवमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः। शुभं भवतु लेखकपाठकयोः॥ ॥॥

९ पत्र९० ग्रंथ२२२५॥ ॥९